

SĖLOS KRAŠTAS VI/VII–XIII/XIV AMŽIAIS: TERITORINĖ STRUKTŪRA IR HIERARCHIJA

ANDRA SIMNIŠKYTĖ

IVADAS

Apie Šiaurričių Lietuvoje–Pietryčių Latvijoje buvusią istorinį Sėlos regioną iki šiol žinoma ne tiek jau daug. Negausi archeologinė medžiaga lėmė, jog regionas dažnai charakterizuojamas kaip retai gyvenamas kraštas. Bandymai apibūdinti geležies amžiaus, ypač antrosios jo pusės, sėliškos kultūros specifika baigdavosi nesėkme. Dėl ryškaus materialinės kultūros panašumo aptariamo regiono gyventojai archeologinėje literatūroje neretai vadinti sėliais-latgaliais (Moor, 1952, p. 75, 105, 148; Lietuvių, 1987, p. 136) arba latgaliais (Latviešu, 1937; 1938; Latvijas, 1959). Sėlių – artimų Polocko Kunigaikštystės kaimynų – nėra tarp Nestoro kronikoje išvardytų Rusiai duoklę mokėjusių tautų (Baranauskas, 2000, p. 149). Henrikas Latvis sėlius mini vos 5 kartus, tuo tarpu kuršius – 22, žiemgalius – 40, lietuvius – 90, latgalius – 200 kartų (Мугуревич, 1997, c. 259).

Baltų genčių žemėlapiuose Sėlos regionas figūruoja kaip bemaž 8000 km² dydžio bestruktūris teritorinis masyvas¹ (pvz., Latvijas, 1974, pav. 176; Mugarėvičs, 1999, pav. 7; Daugirdas, 1997š). Ir visa tai nepaisant seniai žinomoms (tegl ir negausios) istorinės informacijos, pagal kurią Sėloje turėję būti mažiausiai 4 teritoriniai vienetai. Istorinės geografijos paieškos prasidėjo dar XVIII a. pabaigoje (jos gana išsamiai pristatytos latvių archeologo Janio Ciglio: Ciglis, 2002), tačiau tik keli variantai buvo pripažinti visuotinai (1 lentelė, 1 pav.). Pagrindiniai ankstesnių bandymų trūkumai: atsitiktinumo principas vietovardžių sąskambio paieškose, istorinės geografijos tyrimų lauko (teritorijos) neapibrėžtumas, archeologinio pagrįstumo nepaisymas.

Siekiant išvengti atsitiktinumo, ankstyvosios valstybės laikų istorinės geografijos paieškos turėtų būti neatšiejamos nuo bendrųjų teritorinės organizacijos formavimosi priešistoriniais laikais tyrimų. Šio straipsnio chronologiniai rėmai apima laikotarpį nuo I tūkst. po Kr. vidurio iki XIII–XIV a., kurį geografai dar vadina *baltiškosios teritorinės organizacijos tarpsniu*. Tai Lietuvos teritorinio administracinio organizavimosi užuomazgų etapas, kuriame išryškėjo ir susiformavo pagrindiniai teritorinės sistemos bruožai (Daugirdas, 1994, p. 46–47; 1997, p. 10):

a) teritorinis bendrumas (integralumas), užtikrinamas politiniais, kariniais, kultūriniais, ekonominiais ir psichologiniais ryšiais;

b) valdymo (administraciniai) centrai – dažniausiai pilis;

c) struktūrinė hierarchija.

Gyvenviečių tinklo ir teritorinės struktūros bruožai atkuriami pasitelkiant kartografinį metodą. Mažesni ar didesni paminklų spiečiai vadinami gyvenviečių rajonais (Lang, 1996, p. 604), pilies/piliakalnio apygardomis, apskritimis (Žulkus, 2004, p. 66, 69) ar valsčiaus tipo junginiais (Zabiela, 1992, p. 17; Zabiela, Baranauskas, 1996, p. 9). Keli tokie rajonai sudarę didesnę teritorinį vienetą: gyvenviečių teritoriją arba žemę, kurių junginys formavęs dar didesnę darinį, pvz., genties žemę. Tačiau krašto teritorija buvo ne tik struktūrizuota atskirų teritorinių vienetų suma, bet ir hierarchiškai organizuota, o tokiems ryšiams nustatyti vien topologinės analizės nepakanka. Čia svarbus vaidmuo tenka gyvenviečių rajonų ir teritorijų centrams, jų reikšmės ir statuso laikysenos vienas kito atžvilgiu, t. y. hierarchinių ryšių įvertinimui. Centrų formavimasis

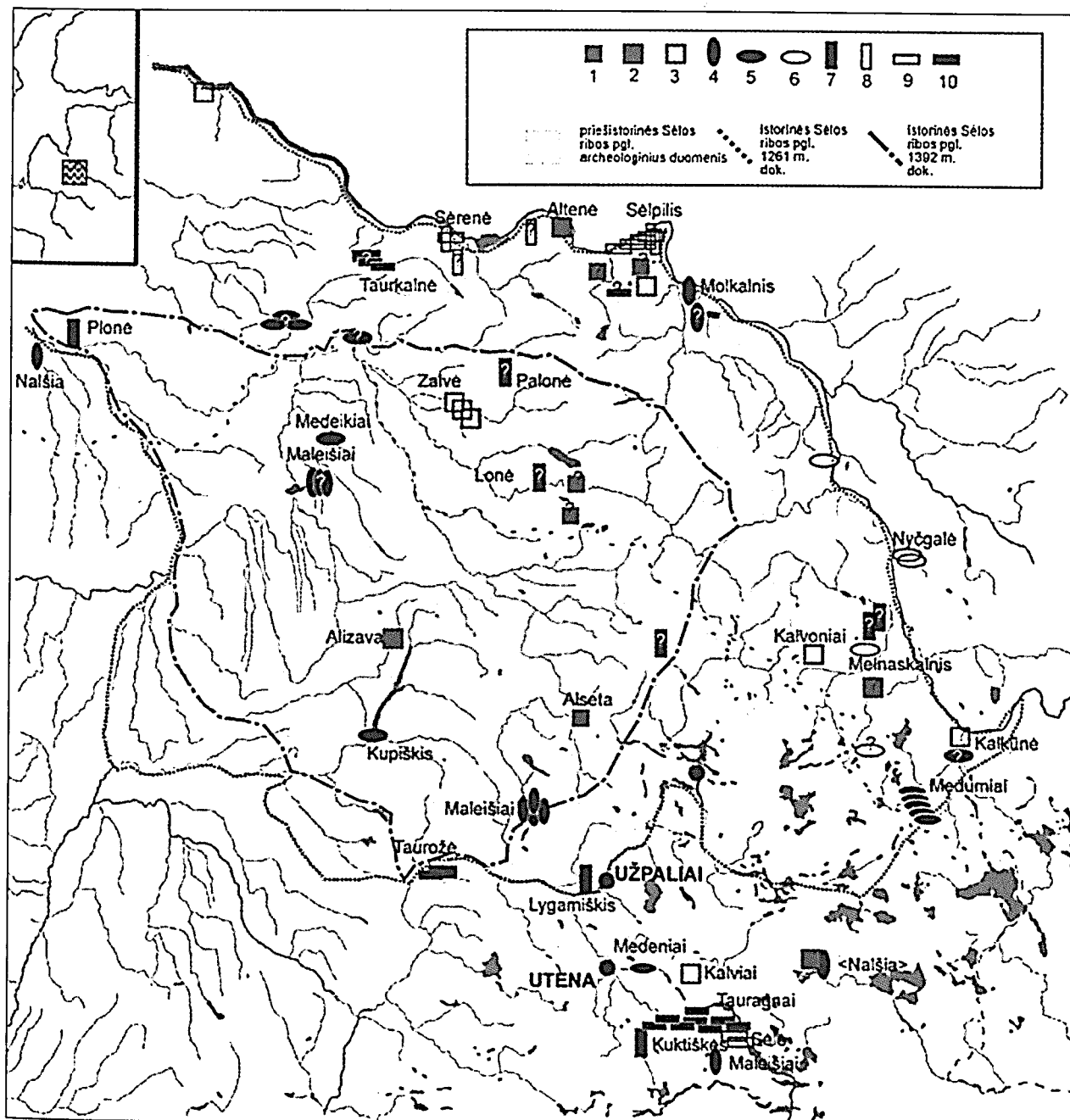
¹ Panašaus dydžio (~ 8000 km², pgl. Lowmiański, 1932, p. 148) buvo Žiemgala, kuri skirstoma į 7 mažesnes žemes (Mugarėvičs, 1999, p. 65–69). Kuršo (~ 15000 km², pgl. Lowmiański, 1932, p. 148) 9 žemių junginį sudarė apie 150 kiemų (Mugarėvičs, 1999, p. 58; Žulkus, 2004, p. 42–65). Našioje (~ 7000 km²) buvę 7 didesni valsčiai ar mažosios žemės, kurias sudarė maždaug 24 mažesni vienetai (Zabiela, 1992). Deltuvoje (~2000 km²) išskiriami 8 valsčiai (Zabiela, Baranauskas, 1996).

1 lentelė. Sėlai priskiriamų vietovių geografijos variantai.

	Data	Saltiniai: *LUB, I, 1853 **LUB, III, 1857	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
VIETOVARDŽIŲ PAMĖNĖJIMAI	1207	LK, p. 54	–	–	–	–	–	–	–	(castrum) Selonum	–	–	–	–		
	1254.V.23	*Nr. CCLXIX	Allecten	–	Calve	–	Medene	Nitzegale	–	–	Selen	–	–	–		
	1255.X	*Nr. CCLXXVI	–	–	–	Meleysine	Meddene	–	Pelone	–	–	Thovrage	–	–		
	1255.X	*Nr. CCLXXXVII	–	–	–	Maleisine	Meddene	–	Pelone	–	–	Thovrax	–	–		
	1256	*Nr. CCLXXXVIII	–	–	Calve	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
	1257.VIII.13	*Nr. CCCVIII	–	–	–	Malesine	Medone	–	Pelone	–	–	Theuraxe	–	–		
	1261.VIII.7(a)	*Nr. CCCLXIII	–	–	Calven	Mallaysen	Meddenen	–	–	–	–	Thowraggen	Uspal ¹	Utien ²		
	1261.VIII.7(b)	*Nr. CCCLXIII	Allecten	Alze	Calven	Mallaisen	Medennen	–	–	–	–	Towracken	Uspal ¹	Utien ²		
	1392	**Nr. MCCCXXVI	–	–	–	Maleyzine	Meddene	–	Pelone	–	–	Towrax	–	–		
	1238-1260	LK, p. 171	–	–	–	Maleysine	Meddene	–	Pelone	–	–	Tovraks	–	–		
VIETOVARDŽIŲ GEOGRAFIJA	Börger, 1778	–	–	–	–	–	–	–	–	priešais Koknese	–	–	–	–		
	Watson, 1822, p. 289	–	–	Į V nuo Daugpilio	–	Jekabpilio ap.	–	Į P nuo Daugpilio	–	Ilūkstės ap.	–	–	Taurkalnės ap.	–		
	Kruse, 1846	–	–	Altenė, pilis	Kalkūnės ap.	Molkalnis, Jekabpilio ap.	–	Medumių ap.	–	Į P nuo Ilūkstės	Ilūkstės ap.	–	Taurkalnės ap.	–		
	Skruzitis, 1889	–	–	Zalvės ap.	–	–	–	Medumių ap.	Nyčgalė	–	Sėlpilis	Sėrenė	–	–		
	Bielenstein, 1892	–	–	Sėlpilio ap.	–	Sėlpilio ap.	Nalšios žemė Noliškis	a) Medumių ap. b) Į R nuo Vallės	Nyčgalė	–	Sėlpilis	–	Tauragnai, Utenos r.	–	–	
	Latkowski, 1892, p. 433-435	–	–	–	–	Nalšia Į P nuo Mūšos ir Nemunėlio santakos	Medeikiiai, Biržų r.	–	–	Plonės ap., Į SR nuo Nemunėlio žiočių	–	–	Tauragnai, Utenos r.	–	–	
	Kętrzyński, 1907, p. 203-204	–	–	Alizava	–	Maleišiai, Biržų ap.	Tarp Nemunėlio ir Viesytės	–	–	–	Sėlpilio ap.	–	a) Taurkalnės ap. b) Tauragnai	–	–	
	Žebrys, 1909	–	–	–	–	Maleišiai, Ignalinos r.	Mindūnai, Molėtų r.	–	–	–	Kuktiškių ap.	–	–	Tauragnai, Utenos r.	–	–
	Lietgalielis, 1928	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Sėrenė, ap.	–	–	–	–	
	Lowmiański. 1932, p. 68	–	–	–	–	Maleišiai, Biržų ap.	Prie Upmalės	–	–	Palonė, Viesytės ap.	–	–	Taurkalnės ap.	–	–	
	Būga, 1959, p. 109	–	–	–	Kalviai, Utenos r.	Maleišiai, Anykščių r.	Medeniai, Utenos r.	–	–	–	–	Sėlė, Utenos r.	–	Tauragnai, Utenos r.	–	–
	Bilkins, 1992, p. 20-22, 28-29	–	–	–	Kalvoniai tarp Ilūkstės ir Lašų	–	Medumių ap., ir Zarasų ež. ap.	Priešais Jerziką	–	–	–	Sėlė, Utenos r.	–	Tauragnai, Utenos r.	–	–
	Smits. P. Iš: Bilkins. 1992, p. 21	–	–	–	Lielzalvė	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
	LIS, I, p. 45	–	–	–	–	Maleišiai, Biržų ap.	Latvijoje	–	–	Latvijoje	–	–	–	Latvijoje	–	
	Jurginis, Iš: LK, 1991, p.171	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Tauragnai, Utenos r.	–	
	Dubonis, 1991	–	–	–	–	Maleišiai, Anykščių r.	–	–	–	–	–	–	–	Tauragnai, Utenos r.	–	
	Kalniņš, 1995, p.178-179	–	–	–	priešais Iškšilę	Maleišiai, Anykščių r.	Prie Upmalės	–	–	Lonė, Saukas-Rites – Neretas ap.	Sėrenės pilis	priešais Koknese, Aizkraukle	–	Tauragnai, Utenos r.	–	
	Baranauskas, 2000, p.201	–	–	–	–	Maleišiai, Anykščių r.	Prie Dauguvos	–	–	Lygamiškio piliakalnis, Užpalių ap.	–	–	–	Taurožės up. (Šventosios intakas)	–	
	Ciglis, 2002, p.18-19	–	–	Saukas-Rites – Neretas ap.	Nalšia	Zalvės ap.	Maleišiai, Anykščių r.	Kupiškio piliakalnis ir ap.	Melnaskalnio piliakalnis	Rokiškio raj.	–	Sėlpilio ap. nuo Jaunjelgavos iki Jekabpilio	–	Taurožės up. (Šventosios intakas)	–	

1) Vietovardžių numeracija atitinka 1 žemėlapiu legendos numeraciją.

2) ¹ Užpaliai; ² Utena. Šių vietovardžių geografija nediskutuotina ir lentelėje nedetalizuota.

1 pav. Sėlai priskiriamų vietovių geografijos variantų žemėlapis. A. Simniškytės brėž.

Žemėlapio legendos numeracijos paaiškinimus žr. 1 lentelėje. Klaustukai žymi apytikrą vietovardžio lokalizaciją.

buvęs vienas pagrindinių krašto teritorijos organizacijos, jos reorganizacijos bei ankstyvosios urbanizacijos veiksnių priešistoriniais laikais.

Todėl darbo objektu pasirinkta hierarchizuota teritorinė struktūra. Istorinės geografijos kryptis šiame straipsnyje yra šalutinė. Studijoje keliamas kitas tikslas –

remiantis archeologiniais duomenimis nustatyti krašto vidinės struktūros formavimąsi priešistorėje bei jos likimą ankstyvaisiais istoriniais laikais. Tai turėtų pagilinti žinias apie Sėlos apgyvendinimo bendruosius bruožus ir specifiką bei suformuoti pagrįstas nuorodas tolesnėms istorinės informacijos geografijos paieškoms.

TERITORIJA

Dar VII a. išryškėjusios ribos išliko gana stabilios iki pat valstybės susikūrimo² (1 pav.). Šiaurėje ir šiaurės rytuose sutartine riba laikoma Dauguvos upė. Dignajos apylinkės yra toliausiai į rytus nutolusios Sėlai priskirtinos vietovės Padauguvyje. Aukštyn upe paminklai atsitraukia nuo Dauguvos ir iki pat Daugpilio jokių etniškai iškalbingų priešistorinių paminklų nežinoma. Tiesa, Dvietės ir Ilūkstės upių supamuose Ilūkstės aukštumos pakraščiuose stūkso nemažai įtvirtintų piliakalnių. Juose pastovaus gyvenimo I tūkst. pėdsakų neaptikta, o jų vėlyvumą liudija tik galingi įtvirtinimai (Graudonis, 2001, p. 55–58). Tačiau šioje teritorijoje laidojimo paminklų nežinoma, ir lieka neaišku, ar įtvirtinimai priklausė gentinei Sėlai, ar žymi vėlesnio laiko karinės-politinės sistemos pėdsakus. Todėl nuo Dauguvos santakos su Eglaine ties Dunava Sėlos ribos brėžiamos kertant Dvietės vidurupį ir Ilūkstės aukštupį, vadinamą Eglaine. Dabartinę Lietuvos sieną rytinis Sėlos pakraštys kirto kiek į ŠV nuo Samanių ir ėjo Dirdu, Kumpuolio ežerų apylinkėmis, Sartų ežerono rytiniu pakraščiu. Ties Rašų ežeru Sėlos ribos nutolo nuo Šventosios upės ir suko Svėdasų link. Šioje atkarpoje artimiausias kaimynas buvusios lietuvių gentys, paribys su kuriomis itin ryškus. Tankų lietuvių pilkapių su degintiniais kapais tinklą nuo Sėlai skiriamų laidojimo paminklų skyrė 10–15 km pločio juosta. Nuo Svėdasų Sėlos teritorija lankstu apėmė (?) Juostos, Vašuokos ir Viešintos upes. Nuo Vašuokos ir Viešintos santakos su Lėveniu Sėlos ribos ėjo į šiaurę Vabalninko link. Tai, berods, toliausiai į V nutolęs Sėlos pakraštys. Nuo čia ribos sukusios ŠR kryptimi, į V nuo Kupreliškio kirto Apaščia, į V nuo Papilių – Rovėją. Šiaurės vakaruose natūralus pakraštys buvo miškingos Taurkalnės vietovės iki pat Dauguvos ties Aizkraukle.

GYVENVIEČIŲ SISTEMOS IR TINKLO YPATUMAI IKI VI/VII A. PO KR.

Brūkšniuotosios keramikos kultūroje pagrindiniai gyvenviečių sistemos vienetai buvo piliakalniai. Erų sandūroje ją papildė prie kai kurių piliakalnių trumpam įsikūrusios papėdės gyvenvietės, atokiau nuo jų išplito nedidelės atviros gyvenvietės. Tai gyvenviečių dispersijos, reiškinių, kuris itin sustiprėjo romėniškojo periodo viduryje – antrojoje pusėje, pradžia. Gyvenviečių dispersija, arba sklaida, pasireiškė masiniu pilkapių paplitimu regione ir

antropogeninės veiklos koncentracijos piliakalniuose žymiu sumažėjimu (Stančikaitė, et al., 2004, p. 20, 29). Romėniškojo laikotarpio 2-oje pusėje dalis piliakalnių buvo apleisti arba, kaip galima spręsti pagal negausius to meto dirbinius, tapo laikinomis žmonių susibūrimo vietomis, kurioms dažniausiai priskiriama slėptuvės funkcija. Ūkinė veikla, kasdieninis gyvenimas dabar koncentravosi atskirų šeimų sodybose.

I tūkst. viduryje gyventojai vėl pradėjo kurtis piliakalnių papėdėse. Tačiau net ir tada apie ryškesnius gyvenviečių sistemos pokyčius hierarchine prasme, regis, nėra pagrindo kalbėti. Negausios bendruomenės piliakalnių papėdėse veiklos intensyvumu ar teritoriniu-politiniu svoriu neišsiskyrė. Gyvenvietes piliakalnių aplinkoje tiksliau būtų įvardyti ne kaip hierarchijos, bet kaip gyvenviečių įvairovės požymį. Krašto teritorinėje organizacijoje tebevyravo ekstensyvi dispersija be ryškesnės veiklos koncentracijos požymių.

POKYČIAI VI/VII A.: PILIAKALNIO IR GYVENVIETĖS SISTEMOS ATSIKIDIMAS

VI–VII a. riba neatsitiktinai pasirinkta apatine chronologine studijos riba. VI a. pabaigoje–VII a. įvyko vienas ryškiausių materialinės kultūros pokyčių Sėloje, išaugo socialinė diferenciacija, išryškėjo regioniniai skirtumai, įvyko gyvenviečių tinklo permainų tiek geografinė, tiek tankumo prasme (Simniškytė, įteikta spaudai). Pasikeitė ir gyvenviečių sistema, visų pirma piliakalnių vaidmuo joje.

Siekiant įvertinti apgyvendinimo tęstinumo geležies amžiuje niuansus dar 1968 m. surengta žvalgomoji ekspedicija Latvijos Augšzemėje, kurios metu žvalgyta 19 piliakalnių ir jų papėdžių (Graudonis, 1969). Žvalgymų metu pagrindinis dėmesys skirtas piliakalnių ir jų papėdžių gyvenviečių kultūrinio sluoksnio storio, intensyvumo ir chronologijos nustatymui. Kadangi piliakalnių aikštelėse dominavo keramika lygiu ir brūkšniuotu paviršiumi, prieita prie išvados, jog daugelis piliakalnių apleisti dar pirmaisiais amžiais po Kr. Kiti, kurių papėdėse rasti gyvenviečių pėdsakai su keramika grublėtu, gnaibytu ir lygiu paviršiumi, datuoti iki I tūkst. vidurio. Netgi Stupeliai, kuriuose, kaip paaiškėjo 8 dešimtmečio tyrimų metu (Stubavs, 1977, 1978, 1979), I tūkst. po Kr. gyvenama nebuvo, datuoti „I tūkst. po Kr. 2 puse, galbūt net vėliau“ (Graudonis, 1969, p. 37). Tai galima traktuoti kaip nuorodą į chronologinę (reiškinių ankstinimo) paklaidą dėl mažo paminklų ištirtumo laipsnio³. Regis, ši paklaida turėjo

² Tekste pateikiamas apibendrintas Sėlos ribų priešistoriniais laikais vaizdas. Detaliau apie įvairius Sėlos paminklus žr.: Simniškytė-Strimaitienė, 2004š, p. 74–79.

³ Tokių paklaidų ir jų perdatavimo pavyzdžių Lietuvoje – ne vienas, pvz., Šinkūnai, Kunigiškiai–Pajevonys (Zabiela, 1995, p. 64).

nemažai įtakos klaidingo vaizdinio apie Sėlos politinę-teritorinę organizaciją formavimui.

Keisti nusistovėjusias nuostatas skatina plataus masto tyrinėjimai Juodonyse (Nakaitė, 1959; Grigalavičienė, 1992a; Simniškytė, 2002a; Simniškytė, et al., 2003) ir Dignajoje (Šnore, 1939; Vaskas, 1990, 1992).

Juodonių piliakalnyje I tūkst. 3 ketvirtyje buvo pastatinti šlaitai, aikštelės pakraštyje supiltas 2,5–3 m pločio, 0,6 m aukščio pylimėlis, ant kurio pastatytos dvigubos medinės užtvartos⁴. Aikštelėje to meto radinių rasta nedaug. Tuo tarpu papėdės gyvenvietėje ištyrus 317,5 m² plotą rasta apie 280 persimaišiusių VIGA ir VĖGA individualių dirbinių. Radiokarboninėmis datomis pagrįstų pakartotinių tyrinėjimų piliakalnio papėdėje metu nustatyta, jog I tūkst. po Kr. vidurio skurdų horizontą dengiantis intensyvus ir radinių turtingas iki 1 m storio kultūrinis sluoksnis pradėjo formuotis maždaug VI/VII a. (Simniškytė, et al., 2003).

Dignajoje I tūkst. 2-oje pusėje fiksuojamas intensyviausios plėtros etapas (Šnore, 1939; Vaskas, 1990, 1992). Tuo metu buvo labiau sutvirtintas piliakalnis: pastatinti kalvos šlaitai, praplėsta aikštelė, palei jos kraštą suręsta dvigubos rentinės konstrukcijos užtvara. Tada atsirado ir papėdės gyvenvietė. Po 0,6–0,9 m storio kultūrinio sluoksnio aptikta durpių (gyvenvietė įrengta šlapioje vietoje), kuriose išliko pastatų pėdsakai – stulpai. Drėgmės izoliacijai rąstai ir šakos buvo padengiami beržo žieve ir aplipdomi moliu. Greta piliakalnio stovėjusios dvi eilės 3x4 m dydžio namų, šildomų iš akmenų krautomis ir molinėmis krosnimis, taip pat atvirais židiniiais. Vakariniėje gyvenvietės dalyje rasta geležies lydymo vieta, kurioje buvo susikaukęs iki 30 cm storio geležies šlako sluoksnis.

Vienalaikiai pokyčiai vyko ir kituose Sėlos paminkluose. *Velikuškėse* didžioji dalis aptariamo periodo medžiagos (ramentinis smeigtukas, ietigaliai su užbarzdom, lazdeliniai smeigtukai, dalis verpstukų, ylos, etc.) kilusi iš papėdės griovius ir pylimus dengusio kultūrinio sluoksnio. Papėdėje dominavo keramika lygiu paviršiumi – 41% (manoma, dalis keramikos galėjusi būti apžiesta – Zabieła, 1994, p. 53); grublėta sudarė 21%, brūkšniuota – 16%. Tuo tarpu piliakalnio aikštelės radiniai būdingi brūkšniuotosios keramikos kultūrai: vyravo kauliniai ir akmeniniai dirbiniai. Brūkšniuotoji keramika piliakalnyje sudarė 61%, šukės lygiu paviršiumi – 30%, grublėtu – 9% (Tarasenko, 1935š, p. 100–101). *Kereliuose* VI–VII a. buvo supilti pylimai, atlikti aikštelės pertvarkymo darbai. Šiam horizontui priskirti įtvėriamasis ietigalis, trapecijos formos

kabučiai, atsitiktinai rasta ilgakojė segė. Tuo metu jau vyravo grublėtoji keramika, randama viename komplekse su šukėmis lygiu, gnaibytu paviršiumi, taip pat geometriniu raštu ornamentuota keramika (Grigalavičienė, 1992b). *Moškėnuose–Laukupėnuose* vėlyviausių dirbinių grupė taip pat datuojama jau I tūkst. 3 ketvirčiu: žalvarinis ramentinis smeigtukas, dvigubas trikampio formos kabutis, geležiniai lazdeliniai smeigtukai, kiaurakryžmis smeigtukas, etc. (Krzywicki, 2000). Tiek Moškėnuose, tiek Kereliuose tyrinėti tik piliakalniai, tačiau intensyvus kultūrinis sluoksnis jų papėdėse skatina neabejoti čia buvus ir papėdžių gyvenvietes.

Taigi aukščiau išvardyti pavyzdžiai paneigia prielaidą, jog I tūkst. viduryje Sėlos piliakalniai buvo masiškai apleisti.

Ne tik Sėloje, bet ir visoje Lietuvoje bei kaimyniniuose kraštuose I tūkst. 2 pusės piliakalniai gerokai skyrėsi nuo ankstesnio etapo, kuomet viena pagrindinių jų paskirčių buvo gyvenamoji. Dabar juose susiformavo **GP sistemomis** (pgl. Lang, 1996, p. 598: „fort settlement system“) pavadinti papėdės gyvenvietės ir piliakalnio kompleksai, kuriems Sėloje būdingas neryškus kultūrinis sluoksnis piliakalniuose bei nemažos gyvenvietės jų papėdėse.

Kadangi to meto atviros gyvenvietės Sėloje (ir ne tik) žinomos tik labai fragmentiškai, sudėtinga įvardyti kriterijus, apibūdinančius jų ir GP funkcijų skirtumus (žr. pvz., Tvauri, 2002). Lengviausiai pastebimas yra kultūrinio sluoksnio storio ir intensyvumo nevienodumas. Storas kultūrinis sluoksnis GP kompleksuose, tiksliau piliakalnių papėdėse, susiformavo nuolatinėse ar ilgalaikėse sezoninės veiklos išdavoje. Eilinių sodybų vietose tokio sluoksnio nėra. Kai kurie radiniai (keramika, geležies gavybos pėdsakai, darbo įrankiai (pvz., verpstukai) to meto GP sistemoje ir atvirose gyvenvietėse dubliuojasi. Dalis neagrarinės produkcijos buvo gaminama nedidelėje kaimo bendruomenėje. Savo ruožtu žiedadulkių tyrimai patvirtina greta GP egzistavus nuolat dirbamus laukus, vadinasi, agrarinė veikla buvusi vienas iš GP gyventojų užsiėmimų. Mišrus veiklos pobūdis buvo būdingas abiejų tipų gyvenvietėms. Skyrėsi tik radinių skaičius, taigi atitinkamos veiklos mastai, koncentracija, įvairovė ir greičiausiai produkcijos kokybė. GP ekonomikos agrarinis atspalvis ilgainiui blanko. GP tapo amatų koncentracijos vieta, paprastai lokalizuojama papėdžių gyvenvietėse. Pačių užauginto derliaus GP bendruomenėms neužtekdavę ir trūkumas kompensuojamas pagamintą produkciją mainant į žemės ūkio produktus, gamybinę žaliavą, kitus gamtos resursus.

⁴ Tai – vidurinis piliakalnio horizontas, kuris pradžioje buvo datuotas I tūkst. 1-ojo ir 2-ojo ketvirčių sandūra (Grigalavičienė, 1992a, p. 49–56). Peržiūrėjus sluoksnio medžiagą romėniškajam laikotarpiui galima būtų priskirti tik vieną geležinį peilį – pjautuvėlį. Kiti radiniai – ne ankstesni nei I tūkst. 2-os pusės (Simniškytė, 2002a, p. 150).

Piliakalniais tokiuose kompleksuose priskiriama slėptuvės funkcija (Volkaitė-Kulikaušienė, 1959; Daugudis, 1981, p. 62, 72; Kobylinski, 1990, p. 152; Zabiela, 1995, p. 64, 171; Tautavičius, 1996, p. 12–16; Lavi, 2002, p. 272; Asaris, 2002, p. 122). Taikos metu, manoma, jie buvę žmonių susirinkimo, bendruomenės reikalų, ginčų sprendimo vietos, galbūt kolektyvo turto saugyklos (Tautavičius, 1996, p. 15). Padavimais apipinti piliakalniai ir greta esančios šventvietės (pvz., Velikuškės, Papiliai, Margaskalnis, etc.) (Urtāns, 1996; Gruzdas, Vaitkevičius, 1998, p. 53; Vaitkevičius, 2003, p. 143) byloja, jog piliakalniai ar jų apylinkės galėję būti ir kulto, apeigų vykdymo vietos.

Funkcijų įvairovė skyrė GP kompleksus nuo žemdirbių sodybų ir formavo jų reikšmės bei statuso pranašumą gyvenviečių sistemoje. Todėl nuo VI/VII a. realu kalbėti apie gyvenviečių *hierarchijos* atsiradimą funkcijų apimties požiūriu. GP kompleksai tapo teritoriją organizuojančiu židiniu, pasak Kazio Šešelgio, lokalinio lygmens „monocentru“ (Šešelgis, 1986, p. 29; 1988, p. 16).

Keliapakopė hierarchija yra gerokai supaprastintas, to meto gyvenviečių sistema apibendrinantis modelis. Piliakalniai, nors iš pirmo žvilgsnio atrodo gana vienodi, nebuvo, kaip kartais teigiama (Kobylinski, 1990, p. 154), identiški reiškiniai socialine prasme. Tam tikro lygio subordinacijos ryšiai ar funkcijų įvairovė egzistavo ir tarp tos pačios pakopos elementų (žr., pvz., Lang, 2000, p. 317–319; Žulkus, 2004, p. 70, 81). Tokia tikimybė didėja mažėjant atstumui tarp vienodai reikšmingais atrodančių piliakalnių (pvz., Gaigaliai ir Papiliai, Sėlpilis ir Purmaliai). Tačiau be platesnio konteksto tyrinėjimų sudėtinga spręsti apie jų funkcijų apimtį ir politinį vaidmenį gyvenviečių sistemoje.

Kiekvienas centras turėjo savo agrarinę provinciją, santykiai su kuria buvo pagrįsti ne tik ekonomiais ryšiais (abipusiais mainais), bet ir tam tikra prievolių (pvz., pilaitės remontas, kelių priežiūra) sistema (Tautavičius, 1996, p. 15). Taip formavosi *pilies apygarda*, kurių I tūkst. 2-oje pusėje Sėloje pagal egzistavusių GP skaičių galima suskaičiuoti apie 15–20. Neretai piliakalniai – vieninteliai elementai nemažo spindulio teritorijoje (Kereliai, Gaigaliai, Papiliai, Serpiniai, Kuliniai). Jie neleisdžia suabejoti, jog laidojimo paminklų požiūriu tuščios apylinkės buvo gyvenamos. Sunkiau spręsti apie pilių įtakos mastą. Atstumas tarp kelių kaimyninių piliakalnių vidutiniškai svyruoja apie 8–10 km: Skosiai–Knavukalnis – 10 km, Knavukalnis–Margaskalnis – 6,5 km, Velikuškės–Papiliai (Rokiškio r.) – 10 km; Kupiškis (Aukštupėnai) – Kereliai – 11 km, Kereliai–Papiliai/Gaigaliai – 9–10 km. Kiekvienas poros piliakalnis (teoriškai) galėjęs koordinuoti pusę tos atkarpos – 4–6 km. Vadinas, vieno piliakalnio (pilies apy-

gardos, valsčiaus) įtakos zona apėmė mažiausiai apie 100 km². Panašaus dydžio apygardos žinomos ir kitur, pvz., prūsiose (Žulkus, 2004, p. 69), Našioje (Zabiela, 1992, p. 16–17) ar Vidurio Lietuvoje (Bertašius, 2002, p. 64).

GP atsiradimas galėjo turėti įtakos bendram paminklų tinklui – jo tankumui ir geografiniams pokyčiams. Pz., šiaurinėje Sėlos dalyje laidojimo paminklų skaičiaus sumažėjimas sudarė tuštėjančio krašto įspūdį. Į šiaurę nuo Viesytės daugelyje Sėlių kalvyno piliakalnių aiškiau VIGA pėdsakų nerasta (Babraniai, Grūbelės, Maizyšiai) arba jų chronologija diskutuotina (Žilaskalnis). Net jei kai kuriuose jų gyvenimas tęsėsi, GP sistema nebuvo aktyvi. Šiaurinėje Sėlių kalvyno dalyje pastebėtas tendencijas galima taikliai apibūdinti „*valentingumo*“ sąvoka, reiškiančia pajėgumą prijungti tam tikrą skaičių kaimyninių vienetų (Daugirdas, 1996). Proceso iniciatorių reikėtų ieškoti Sėlpilio aukštumų bendruomenėse. To meto radinių rasta plačiai tyrinėtame Sėlpilio piliakalnyje (Šnore, Zariņa, 1980, p. 16). Tačiau sluoksnis sunaikintas II tūkst. pradžios rekonstrukcijų metu, o Sėlpilio I tūkst. 2-oje pusėje sureikšminimas remiasi daugiau tradicija nei realia informacija. Todėl nereikėtų atmesti prielaidos, jog tuo metu svarbus centras buvę Purmaliai atokiau nuo Dauguvos.

GP sistemos atsiradimas žymi *centralizacijos* pradžią visuomenės teritorinėje organizacijoje. Tiesa, tai, kas čia vadinama „centralizacija“, valstybės formavimosi evoliucijos požiūriu (Kristiansen, 1991, p. 19–21) apibūdinama kaip situacija decentralizuotoje stratifikuotoje visuomenėje (Vasks, 1999, p. 65; Ligi, 1995, p. 268), kuriai būdinga vietinių vadų su savo kariniais būriais ir vadysčių gausa. Todėl I tūkst. 2-osios pusės „centralizacijos“ apraiškų nederėtų sieti su integralios politinės ir administracinės sistemos susiformavimu. Tačiau reikšmingą vertinant romėniškojo periodo dispersijos perspektyvoje įcentrinės krypties poslinkiai akivaizdūs.

GP ir socialinė diferenciacija. GP atsiradimas dažniausiai vertinamas kaip bendruomenės teritorinės savirganizacijos rezultatas, nuoseklios raidos išdava (žr., pvz., Kobylinski, 1990, p. 154), lemtingai susiklosčiusi esant palankioms aplinkybėms, tuo lyg ir ignoruojant ryšį tarp socialinės diferenciacijos ir gyvenviečių hierarchijos atsiradimo. Kol kas tokiam ryšiui pagrįsti trūksta duomenų: piliakalniuose nėra jokio elitiškumo ženklų. Kita vertus, piliakalnių rekonstrukcijoms, pylimams, užtvarams įrengti, nuolatinei jų priežiūrai buvo būtinos ne tik darbo rankos, bet ir jas organizuojanti jėga. (žr., pvz., Lang, 2000, p. 365; Ligi, 1995, p. 268). Pastaruoju metu įtvirtinti piliakalniai traktuojami kaip valdymo, sugebėjimo sutelkti ir organizuoti įrodymas, prestižo ir galios išraiška (Collis, 1981, p. 75; Hill, 1995, p. 53; Šnė, 2000; 2001, p. 337). Tai nereikia, jog piliakalniai tapo to meto aukštuomenės rezi-

dencijomis, kaip kartais manoma (Lavi, 2002, p. 272), ypač apie miniatiūrinius piliakalnius (Volkaitė-Kulikauskienė, 1978, p. 8–9). Beje, vertinant diduomenės laikyseną kolektyvo atžvilgiu pastebėta, kad elitas buvo linkęs išlaikyti distanciją tiek gyvensenos, tiek rezidencijos prasme. Tad ryškėjant hierarchijai teritorinėje krašto organizacijoje ir socialinėje terpėje negalėjo nebūti sąsajų tarp šių vienu metu kintančių reiškinių.

TERITORINIŲ IR POLITINIŲ CENTRŲ RAIDOS MODELIAI II TŪKST. PRADŽIOJE

Tolesnėje teritorinių ir politinių centrų formavimosi raidoje galima išskirti 2-jų tipų modelius. Pirmojo tipo modelio „gyvenvietės–piliakalnio“ sistemos (GP) buvo ankstesnių tąsa VĖGA, kuomet dar labiau išryškėjo funkciniai skirtumai tarp piliakalnio ir gyvenvietės. Pvz., Juodonių piliakalnio aikštelėje ištyrus apie 228,5 m² aptiktas tik vienas VĖGA dirbinys – pasaginė segė aguoniniais galais. Apžiestos keramikos skaičius piliakalnyje toks nežymus, jog publikacijoje ji (išskyrus kaimiškos keramikos puodo dalį) net neminima (Grigalavičienė, 1992a). Tuo tarpu papėdės gyvenvietėje ji sudarė 4–6%, o pietinės gyvenvietės dalies viršutiniuose sluoksniuose siekė net 50%. Palyginti su VIGA2, VĖGA medžiagos pagausėjo, ji tapo įvairesnė (datuojamų radinių skaičius (N) – 42; radinių tipų skaičius (RTS) – 19 (plg., VIGA2: N–26; RTS–4) (Simniškytė, 2002a). Didelis radinių tankumas (0,85–2,8 dirbinio/1m²), Lietuvoje reti dirbiniai (pvz., kaulinės šukutės ar puodas ženklintu dugnu) neleidžia abejoti, jog Juodonių GP buvo vienas iš teritorinių centrų, kuriame antropogeninės veiklos kulminacija pasiekta 965–1054 AD (cal) (Stančikaitė, et al., 2004, p. 30, lent. 1).

Situacija *Velikuškėse* pakartoja Juodonyse pastebėtą disproporciją tarp piliakalnio ir papėdės gyvenvietės. Vos keli vėlyvi dirbiniai (lazdelinis smeigtukas, žalvarinė sraiginė įvija) aptikti Velikuškių piliakalnio aikštelėje (Tarasienka, 1935š). Kur kas gausesnės kolekcijos (trapecinis kabutis, pasaginė segė, geležiniai pjautuvai) būta piliakalnio papėdėje, kur rasta ir šiuose kraštuose retų dirbinių (pvz., žalvarinės šukos, jų dėklo fragmentas, sidabrinės antkaklės dalis). Manoma, jog piliakalnis buvo sunaikintas XIII a. antpuolio, kurio metu žuvę ir po pilaitės griuvėsiais buvo palaidoti keli pilies gynėjai (Zabiela, 1994, p. 53).

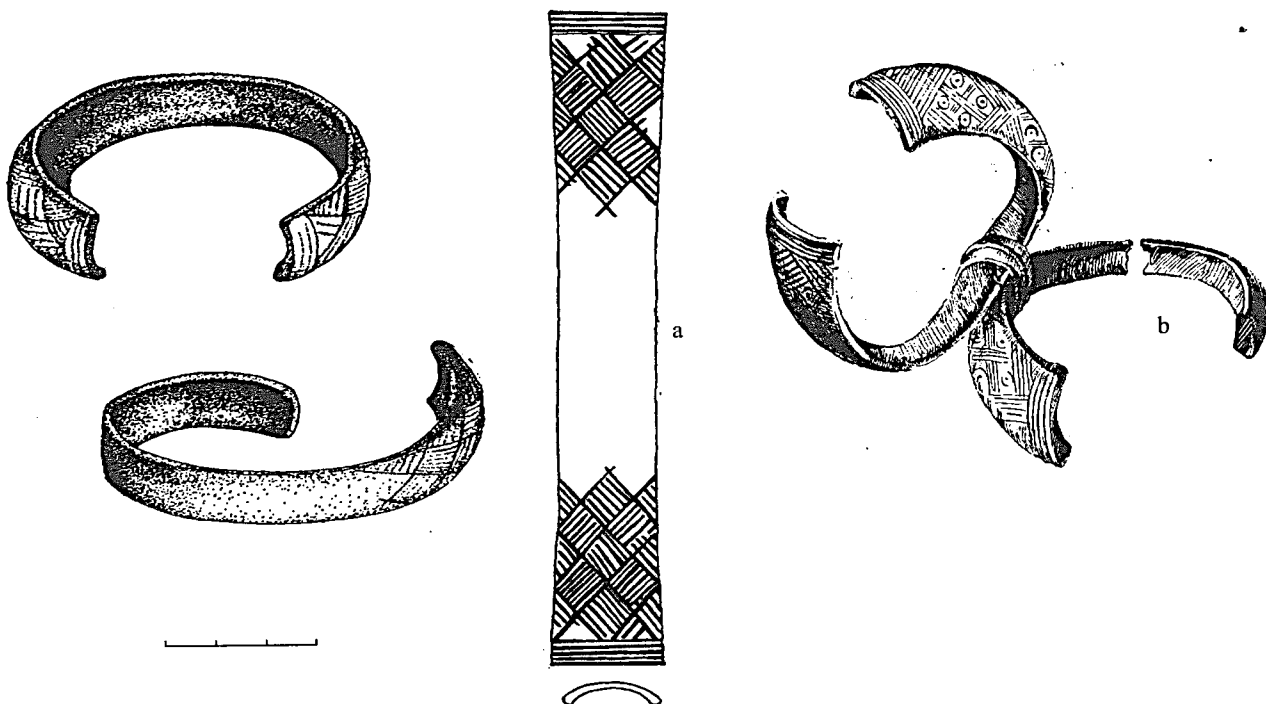
Kerelių piliakalnio aikštelės tyrinėjimų metu VĖGA medžiagos nerasta. Konstatuota, jog piliakalnis po VI–VII a. gaisro buvo apleistas (Grigalavičienė, 1992b, p. 100). Tačiau atsitiktiniai VĖGA dirbiniai (KVDM) byloja, jog gyvenimas piliakalnio aplinkoje tęsėsi. 2001 m. žvalgant piliakalnio papėdę beveik pačiame žemės paviršiuje rastos dvi viena su kita sujungtos žalvarinės apyran-

kės (Simniškytė, 2002b) (2 pav. a). Tai vieno tipo apyrankės išgaubtu, į galus kiek platėjančiu lankeliu, dekoruotu tinklelio ornamentu, kokios Rytų Latvijoje dažnai sutinkamos X a. (paprastai moterų) kapuose (Šnore, 1987, p. 21–22, 8 pav.). Gyvenvietėje tokie dirbiniai – retenybė. Vienintelė analogija žinoma Latvijoje, Asotės piliakalnyje, X a. lobyje, kur dvi apyrankės viena su kita buvo sujungtos įvijiniu žiedeliu (2 pav. b). Kerelių apyrankės, matyt, irgi buvusios kažkuo sujungtos, priešingu atveju būtų sunku paaiškinti, kaip, rastos arime, jos taip ilgai išliko sukibusios. Kadangi kapuose apyrankės paprastai sutinkamos po dvi, matyt, ir platintos buvo poromis. O tai, kad jos rastos piliakalnio aplinkoje, skatina manyti I ir II tūkst. sandūroje čia buvus ir jų gamybos bei platinimo vietą.

II tūkst. radinių nerasta ir tyrinėjant *Moškėnų–Laukupėnų* piliakalnį. Panašiai kaip Kereliuose, piliakalnio pabaiga datuojama VII a. (LAA, 1975, p. 112; Grigalavičienė, 1995, p. 32). Moškėnai yra vienas geriausiai įtvirtintų piliakalnių Šiaurės Rytų Lietuvoje. 50x38 m dydžio piliakalnio aikštelę juosia piliakalnio šlaite įrengti keli pylimai, trys grioviai. Tai paskatino tyrinėtojus piliakalnio gyvavimo laiką pratęsti iki XII a. (Zabiela, 1995, p. 194–195; 2000, p. 31). Kaip ir Juodonyse, Velikuškėse ir Kereliuose gyvenimas I tūkst. 3 ketvirtyje greičiausiai persikėlė į piliakalnio papėdę. Tiesa, 1995 m. R papėdėje ištyrus 12 m² gyvenvietės pėdsakų nerasta (Tebešskis, 1995š), tačiau sodrus kultūrinio sluoksnio pėdsakai V papėdėje palei Laukupę byloja apie dar tyrinėtųjų neatskleistą intensyvią veiklą.

Aukščiau išvardyti pavyzdžiai, kurių sąrašą greičiausiai papildytų ir dar netyrinėtos GP sistemos, dar kartą paneigia nuostatą, jog Sėloje daugelis piliakalnių ir gyvenviečių buvo apleisti I tūkst. viduryje. Dauguma jų egzistavo ir II tūkst. pradžioje, ir aktyvusis komponentas juose buvo papėdžių gyvenvietės su jose besikoncentruojančia gamyba.

Antrojo tipo – „piliakalnio-gyvenvietės“ sistemos (PG) – modelyje santykis tarp papėdės gyvenvietės ir piliakalnio atvirkščias arba bent jau proporcingas. *Dignajoje* apžiesta keramika piliakalnyje sudarė 3,4% (Ци-мермане, 1985), papėdėje – tik 0,6% (Vasks, 1990, 1992). 1939 m. archeologinio komplekso tyrimų metu iš viso aptikta apie 700 radinių (Šnore, 1939), tarp jų buvo ir vėlyvojo geležies amžiaus pasaginių segių, antkaklių nuplokštintais galais su trapeciniais kabučiais, II tūkst. pradžios arabų dirhemas ir vokiečių Augsburgro grafo Ulrihs von Dillingens (923–973) denaras (Бєпра, 1988, p. 23). Dauguma minėtų radinių, regis, koncentravosi piliakalnyje, kadangi 1989–1990 m. tyrimų rezultatai P papėdėje buvo kuklesni: ištyrus 898 m² plotą rasti 352 dirbiniai, kurių daugumą sudarė darbo įrankiai (Vasks, 1990, 1992).

2 pav. Apyrankių poros: a) iš Kerelių (*I. Burinskaitės pieš.*); b) iš Asotės (pgl.: Шноре, 1961, рис. 23:1).

Sėlpilio piliakalnio vietoje XIV a. pastatyta vokiečių ordino pilis sunaikino didžią dalį priešistorinės veiklos pėdsakų (Šnore, Zariņa, 1980, p. 16). Sistemos pradžia, matyt, buvo panaši į daugelį kitų Sėlos piliakalnių. Permaišytame papėdės gyvenvietės sluoksnyje tarp 148 dirbinių 48% sudarė I tūkst. 2 pusės – II tūkst. pr. radiniai, daugiausia darbo įrankiai. Manoma, jog papėdės gyvenvietė I tūkst. 2-oje pusėje užėmė 1–1,5 ha plotą. Veikla Sėlpilyje labiau išplito VĖGA. Jos pėdsakų aptikta ne tik piliakalnyje ir gyvenvietėje, bet ir priešpilyje. Piliakalnyje ištyrus 742 m² rasta apie 200 VĖGA dirbinių, pusę kurių sudarė darbo įrankiai, pusę – papuošalai.

Po beveik 1000 metų trukusios pauzės gyvenimas atsinaujino *Stupelių* piliakalnyje. Vėlyvasis horizontas piliakalnyje susiformavo X–XII/XIII a. (Stubavs, 1978, 1979, 1980). Tuo metu piliakalnio pakraščiuose surestos rentininės medinės konstrukcijos, kurias tvirtino keliasluoksnis akmenų klojinys; suformuotos piliakalnį juosios terasos. Židinių ir krosnių liekanos byloja apie aikštelėje stovėjusius pastatus. Be gausybės papuošalų ir darbo įrankių, piliakalnyje rasta ginklų, taip pat stiklo, gintaro karolių, kauri kriauklelių, apyrankės formos sidabro lydinių lobis, t. y. daiktų, priskiriamų importui ir prekybai. Apžiesta keramika sudarė 11,05%, lygi – 54,71%, grublėta – 24,46% (1978 m. duomenys: Stubavs, 1979). Tuo pat metu

papėdėje įsikūrė maždaug 3 ha ploto gyvenvietė (Stubavs, 1977; 1978; 1979; 1980), kurios iširta 720 m², t. y. kiek daugiau nei 2%. Aptikti sudegusių rentininių pastatų pėdsakai, suirusių molinių krosnių, židinių vietos, degusio molio ploteliai. 0,25–0,5 m storio sluoksnyje išskirti keli gyvenimo etapai. Ankstesniame etape (X–XI a. vidury) neryškiai dominavo grublėta keramika, antroje vietoje buvo lygi, trečioje – gnaibyta. Apžiesta keramika sudarė tik 7%. XI a. 2-oje pusėje – XII/XIII a. keramikos santykis pakito. Beveik pusę sudarė šukės lygiu paviršiumi; apžiestos keramikos – trečdaliu daugiau nei grublėtos. Vien 1976 m. ištyrus 320 m² rasta 400 puodų šukių, o radinių tankumas (240 radinių, t. y. 0,75 dirbinio/1 m²) bemaž nesiskyrė nuo Tervetės, Aizkrauklės ar Koknesės (Stubavs, 1977, p. 57, 61). Gausioje gyvenvietės dirbinių kolekcijoje paminėtini įvairiamieji ietigaliai, vienas kurių puoštas damaskinio plieno raštu, strėlės, pentinas, žąslai, kaulinės dvigalės ir sudedamosios šukutės, įvairiaformiai kabučiai, geležiniai lazdeliniai smeigtukai, apyrankės, kryžiaus formos segė, balto metalo diržo skirstikliai, etc. Gyvenvietėje rastas XI a. vokiečių denaro pasidabruotas falsifikatas (Бєпра, 1988, с. 24, рис. 20:13). Nevietinės kilmės daiktų gyvenvietėje mažiau nei piliakalnyje. Tačiau dirbiniai, sidabro, alavo, žalvario žaliava, gamybos pėdsakai byloja buvus amatų centrą, o svarstyklės ir svareliai – prekybos vietą. Be to, gyvenvietės ŠV dalyje aptiktas 28 m² dydžio kulto akmuo ir piliakalnio

bendruomenės aukojimo vieta (Stubavs, 1978, p. 64–65; 1979, p. 67).

Minėtos PG sistemos buvo artimos protomiestų tipo valdžios centrams Daugmalėje, Iru, Jersikoje, Mežotnėje, Palangoje, Ryuge, Talsiuose, Tervetėje, Žardėje, etc. (Бривкалне, 1959; Шмидехельм, 1959; Genys, 1994; Lang, 1996; Asaris, 2001; Радиньш, 2003; Vilcāne, 2004).

Hierarchinių ryšių perspektyvoje GP kompleksai atliko antrinės reikšmės vietinių centrų vaidmenį pirminių PG centrų atžvilgiu. Tačiau vieno modelio tipo pranašumas kito atžvilgiu ne visada formavo tripakopę hierarchiją. Pavyzdžiui, Dignaja ryškių satelitų neturėjo. Priešingai, ilgainiui ji pati pateko anapus Dauguvos išaugusios Jersikos įtakon. Skirtumai egzistavo ne tik tarp skirtingų tipų modelių, bet ir jų viduje. Administraciniame centre Sėlpilyje mainų ir prekybos sfera, regis, nebuvo itin išplėtotą. Tuo tarpu Dignaja, kurioje mainų/prekybos veiklos požymiai ryškesni, teritoriniame-administraciniame lygmenyje atliko nedidelio valsčiaus centro vaidmenį.

SĖLOS TERITORINĖ STRUKTŪRA VĒLYVOJOJE PRIEŠISTORĖJE

Kartografuojant archeologinius paminklus nustatyti skirtingo dydžio gyvenviečių spiečiai. Juos derinant su spėjamaisiais centrais piliakalniuose aiškėja hierarchizuota Sėlos krašto teritorinė struktūra II tūkst. pradžioje. Sprendžiant pagal paminklų paplitimą to meto teritorinė schema formavosi dar romėniškojo periodo apgyvendinimo tinklo pagrindu, tačiau raiškiau jos kontūrai išryškėjo nuo VI/VII a. (3 pav.).

Tik kelias paminklų grupes galima pavadinti žemės (arba, tiksliau, mažosios žemės, žemės statusą paliekant visai Sėlai) tipo teritorine organizacija. Viena jų buvusi Padauguvyje. Laidojimo paminklai aukštumose į Š nuo Piksterės ežero VIGA buvo paplitę dar gana tolygiai, o VĒGA datuojama medžiaga koncentravosi Padauguvyje (3 pav.). Kartais Padauguvio paminklai sujungiami į vieną teritorinį junginį nuo Jaunjelgavos iki pat Jekabpilio su centru Sėlpilyje, tapatinamą su istorinių šaltinių *Selen* paminėjimu (Ciglis, 2002, p. 18). Ši teritorija apima tris gamtines sritys: Jekabpilio žemumą, Sėlpilio aukštumą ir Laucės slėnio nuo jų atskirtą Secės aukštumą, kuriose galėję susidaryti smulkesni teritoriniai vienetai – valsčiaus tipo organizacijos. Sunku pasakyti, ar jos buvo administruojamos tiesiogiai iš Sėlpilio. Matyt, tai buvo vykdoma per tarpininkus – „antrinius centrus“, kuriais galėjo būti, pvz.,

Altenės piliakalnis Secės aukštumoje ar Purmalių piliakalnis Sėlpilio aukštumoje.

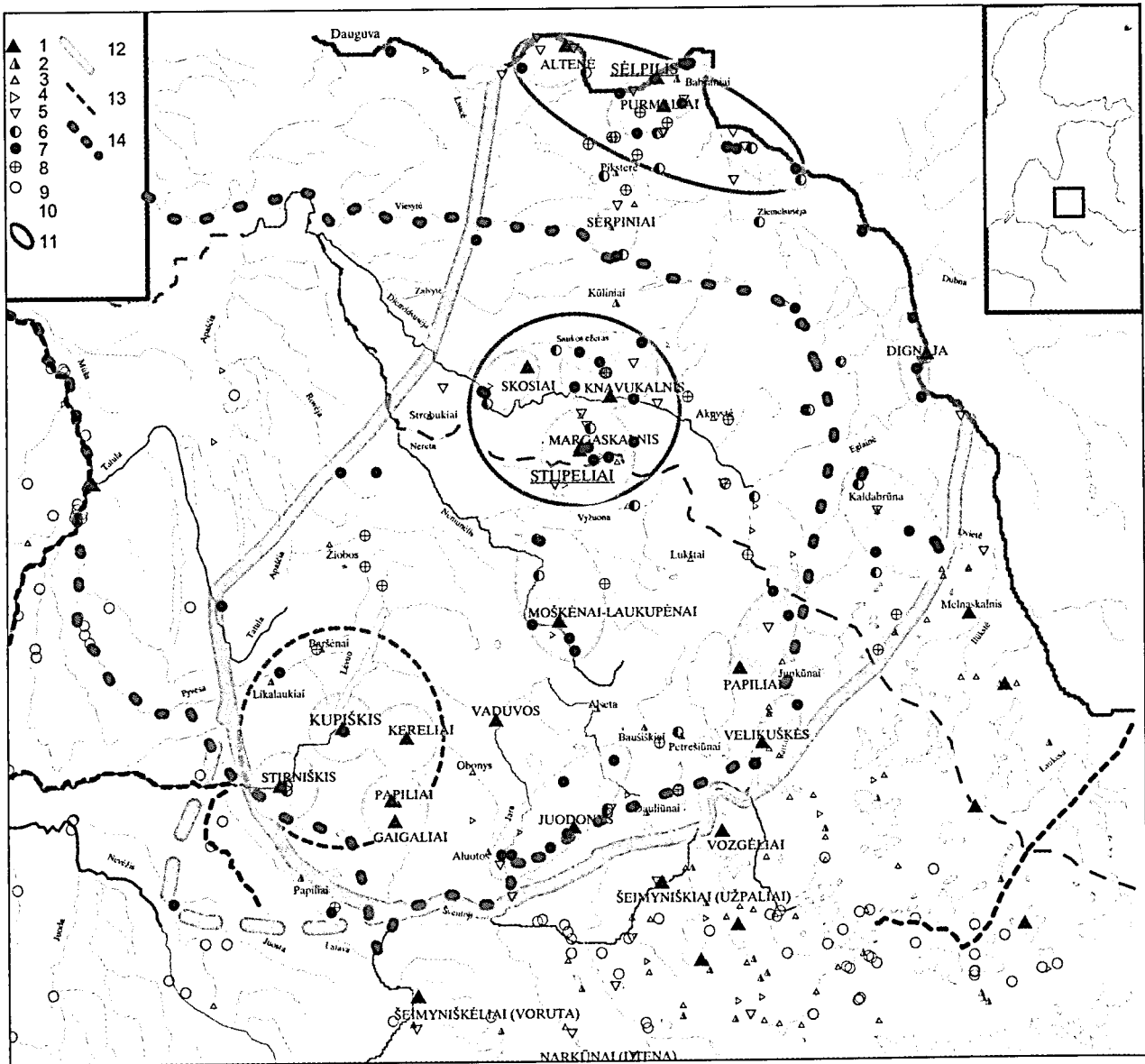
Dar viena mažoji žemė susiformavo Lietuvos ir Latvijos paribyje. Čia dar VIGA2 tarp Vyžuonos upės ir Saukas ežero išsiskyrė maždaug 200–250 km² teritorija, tankiai apgyvendinta ir ankstesniais laikais. Jos plotas ilgainiui augo paminklams plintant Dienvidsuseja, dėl ko susiformavo maždaug 400 km² teritorinis junginys. Sprendžiant pagal piliakalnių skaičių (Skosiai, Knavukalnis ir Margaskalnis) VIGA2 čia galėjo egzistuoti 3 teritorinės grupės – pilių apygardos. Į P nuo Dienvidsusejos teritorinis centras buvo *Margaskalnio* piliakalnyje. Ši teritorinė grupė, matyt, apėmė ir dešiniajame Vyžuonos krante gyvenusias bendruomenes Lietuvoje. Kitapus Dienvidsusejos *Knavukalnio* piliakalnis kontroliavo perkėlą per upę. Jo įtakos zonai priskirtini paminklai prie upės bei dalis Saukos apyežerio. *Skosių* piliakalnio grupė greičiausiai susijusi su Saukos vakarinio apyežerio paminklais bei Neretos link plintančiomis bendruomenėmis. Trijų teritorinių grupių koegzistavimą X a. vainikavo sudėtinio teritorinio junginio – mažosios žemės – susiformavimas su centru Stupelskalnyje.

Atskira paminklų grupė išryškėjo Dvietės baseine. Apygyvendinimo raida čia skyrėsi nuo likusios Sėlos teritorijos, nes teritorinės struktūros formavosi ne romėniškojo laikotarpio gyvenviečių tinklo pagrindu. Laidojimo paminklai ir radimvietės I tūkst. 2-oje pusėje – naujovė šioje Augšžemės dalyje. Tiesa, paminklus skyrė gana nemažas atstumas, todėl jų sujungimas į vieną teritoriją lieka hipotezė. Tačiau vienalaikis laidojimo paminklų atsiradimas apylinkėse, kur anksčiau jie buvo nežinomi, yra svarus argumentas. VĒGA paminklai išsidėstę prie Dvietės upės. Grupės viduryje stūkso nedidelis Kaldabrūno piliakalnis, kuriame žvalgymų metu (Graudonis, 2001, p. 55) aptikta I tūkst. 2-osios pusės GP sistemoms būdingos medžiagos.

Dignajos piliakalnio apylinkės buvo gana retai apgyvendintos. I tūkst. 2-oje pusėje, t.y. Dignajos klestėjimo metu, pilaitės apygarda galbūt siekė iki 20 km į krašto gilumą. Vėliau jos įtaka, kaip ir centrų šiaurinėje Sėlių kalvyno dalyje, koncentravosi siaurame Padauguvio ruože.

1254 m. Upmalės dalybos sutartyje nurodyta, jog Nemunėlio aukštupyje yra *Medenė*⁵ (LUB, I, p. 347. Nr. CCLXV). Kaip tik čia, Nemunėlio ir Laukupės santakoje, ir stūkso Moškėnų piliakalnis su VĒGA būdingais įtvirtinimais. Kelių kilometrų atstumu, Turdvaryje, būta romėniškojo laikotarpio pilkapių su vėlyvojo geležies amžiaus radiniais. Kiek atokiau VĒGA radinių rasta Skais-

⁵ *Medenė* minima ir tarp Mindaugo dovanojamų Sėlos žemių. A. Bilenšteino nuomone, tai – dvi skirtingos vietovės (Bielens-tein, 1892, p. 171).

3 pav. Sėlos teritorija ir jos struktūra vėlyvojoje priešistorėje. A. Simniškytės brėž.

1 – piliakalnių ir papėdžių gyvenviečių kompleksai (pilių apygardų ir mažųjų žemių centrai); 2 – piliakalnių ir papėdžių gyvenviečių kompleksai; 3–5 – piliakalniai, spėjami piliakalniai, gyvenvietės; 6 – Sėlai priskiriami laidojimo paminklai ir radimvietės (VIGA2); 7 – Sėlai priskiriami laidojimo paminklai ir radimvietės (VĖGA); 8 – spėjami VIGA2 – VĖGA laidojimo paminklai ir radimvietės Sėloje; 9 – laidojimo paminklai ir radimvietės už Sėlos ribų (VIGA2–VĖGA); 10 – pilies apygardų teritorijos; 11 – mažųjų žemių teritorijos; 12 – Sėlos žemės ribos (VIGA2–VĖGA) archeologiniais duomenimis; 13 – ribos 1261 m. duomenimis; 14 – ribos 1392 m. duomenimis.

čio apyžėryje, Indriūnų–Baublių apylinkėse, kurios taip pat galėjo įeiti į Moškėnų pilies apygardą.

Medenės ieškoma ir Kupiškio (Aukštupėnų) piliakalnio apylinkėse (Ciglis, 2002, p. 19). Piliakalnio aplinkoje rasta žiesta keramika, VĖGA radiniai netoliese esančioje Pyragių vietovėje patvirtina, jog šiose apylinkėse tikrai gy-

venta. Tačiau Kupiškis yra ne Nemunėlio aukštupyje, bet Lėvens slėnyje, todėl čia greičiausiai buvusi kito junginio teritorija. Be Kupiškio piliakalnio, Lėvens aukštupyje žinomos mažiausiai 4-os GP sistemos: Kereliai, Papiliai, Stirniškis, Gaigaliai. Tikėtina, jog tarp šių piliakalnių buvo tam tikrų ryšių, jungusių juos į vieną didesnę teritorinį vie-

netą – žemę. Jos centras kol kas lieka neaiškus, ir Kupiškių piliakalnis gali būti tinkamas kandidatas.

Su istoriniu *Maleysinės*, *Maleisinės* vardu siejamos Juodonių apylinkės (Maleišių kaimas yra greta Juodonių piliakalnio). Juodonių piliakalnio įtakos zona apėmė 5–8 km² spindulio teritoriją, į kurią įėjo Dviragio ežero apylinkės, Jaros apyežeris bei paupys su gerai žinomais Visėtiškių ir Miškinių pilkapynais ir geležies amžiaus gyvenvietėmis. Juodonių apygardoje buvo ir į R nuo piliakalnio Vaineikių apylinkių bendruomenės (Stančikaitė et. al. 2004, p. 21).

Dar vienas valsčius su centru Velikuškėse egzistavo Sartų apyežeryje. Įtakos ribos nėra aiškios. Tikėtina, jog Velikuškės kontroliavo situaciją ne tik artimiausiu spinduliu, bet ir kiek atokiau gyvenusias bendruomenes (pvz., Degučių vietovėje).

Šiaurės rytiniame lietuviškos Sėlos pakraštyje taip pat žinomos kelios vėlyvos radimvietės (Kreščionyse, Antakriaunyje). Čia, regis, buvęs ir vienas religinių centrų – Visdievų šventkalnis, greta kurio rasta II tūkst. pradžios žiestos keramikos, puoštos bangele (Gruzdas, Vaitkevičius, 1998, p. 55, 78). Manytina, jog bent dalis objektų galėjo būti susiję su Papilių GP arba vėlesnius įtvirtinimus turėjusiu Junkūnų piliakalniu Obelių apylinkėse.

Taigi archeologinių duomenų pagrindu Sėloje galima išskirti 2 ar 3 didesnius sudėtinius mažųjų žemių tipo teritorinius junginius (~400 km² dydžio) ir 6 ar 7 mažesnes piliakalnių apygardas (~100–200 km² dydžio). Teritorinių vienetų buvę daugiau, tačiau jų kontūrai amžių bėgyje išblanko ir tapo sunkiai beatpažįstami.

SĖLOS „SOSTINĖS“ KLAUSIMAS

Ar paminėti teritoriniai vienetai sudarė vientisą Sėlos apgyvendinimo sistemą? Kas buvo jų jungties pagrindas: savarankiškų struktūrų partnerystė ar stipraus politinio centro atsiradimas? Iki šiol tebekartojama tezė, jog Sėlos politinis, administracinis ir karinis centras buvęs Sėlpilyje (Lietuvių, 1962, p. 221; Latvijas, 1970, p. 320; Mažoji, 1971, p. 181). Tačiau teiginys pagrįstas daugiau tradicija nei realiais argumentais. Būdamas Padauguvio Sėlos centras, vargu ar jis turėjo įtakos krašto gilumos Sėlai.

Krašto istorijoje ypatingą vietą užima Stupelių pilies fenomenas didžiausiame Sėlos piliakalnyje (su 3400 m² aikštele) Latvijos ir Lietuvos pasienyje. Jei PG susiformavimą Sėlpilyje ar Dignajoje didžia dalimi apsprendė patogi padėtis šalia Dauguvos upės, tai Stupelių kilmė vienareikšmiškai nepaaiškinama. Centrai iškilti, atrodo, nebuvo nei istorinių, nei geografinių sąlygų. Kalva stūkso atokiai nuo didesnių vandens kelių. Tiesa, per šią vietovę, manoma, ėjo Augšžemės sausumos prekybinis kelias,

funkcionavęs dar I tūkst. 1-oje pusėje (Myrupевич, 1965, c. 104–105, рпс. 46). Šios aplinkybės dar labiau intriguoja. Mat nors Stupelių apylinkėse gyvenimas virė visą I tūkst., pats piliakalnis buvo negyvenamas nuo pat jo apleidimo pirmiaisiais amžiais po Kr. Todėl staigus jo suklestėjimas X a. neįsivaizduojamas be stiprios politinės valdžios. Krašto gilumoje įkurtos pilies geografija turėjo savų privalumų: ji iš visų pusių „saugojo“ teritorinės struktūros Padauguvyje, Sėlos pietuose ir pietryčiuose bei miškingos negyvenamos vietovės vakaruose.

Spėjama, jog pilis į Stupelius buvo perkelta iš Margaskalnio piliakalnio, dėl ko pastarasis ir nustojo egzistuoti. Prieštaraujant šiai schemai, laikomasi piliakalnių koegzistavimo versijos. Reikia manyti, jog Stupelių apylinkėse tebeegzistavo Margaskalnis, Knavukalnis ir Skosiai, tik kokybiškai skirtingame lygmenyje, kaip Stupelskalniui pavaldžios ar kitokios paskirties GP sistemos (pvz., kulto kalnu vadinamas Margaskalnio piliakalnis) (Urtāns, 1996, p. 6). Kitapus Dienvidsusejos pilys, bent jau pradžioje, matyt, buvo ne tik labiau savarankiškos, bet ir potencialios varžovės. Upės slėnyje stūkšančio Knavukalnio piliakalnio padėtis buvo strategiškai palankesnė, todėl galėjo sudaryti rimtą konkurenciją Stupelių valdytojams. Tačiau ilgainiui Stupelių „valentingumo“ poveikis stiprėjo, kartu su juo plėtėsi pilies įtakos sfera. Sprendžiant pagal paminklų išsidėstymą, retai gyvenamas Viesytės tėkmės „koridorius“ žymėjęs Sėlpilio ir Stupelių įtakų tarpribį, taigi ir Stupelių interesų periferiją. Stupelių įtaka galėjo skverbtis ir priešinga kryptimi. Gana sudėtinga apibūdinti pilies ryšius su Lėvens aukštupio žemės spėjamu centru – netyrinėtu Kupiškių (Aukštupėnų) piliakalniu ar pietinio–pietrytinio Sėlos pakraščio pilių apygardomis. Galbūt Juodonių ir Moškėnų centrų (datuojami iki XI–XII a.: Zabiela, 1995, p. 192, 194) nuosmukį paspartino įcentrinis „valentingumo“ poveikis, o ne (vien tik) Lietuvos ir Ordino kovų įtaka. Tai jau reikėtų vadinti krašto politinės centralizacijos tendencijomis, apėmusiomis pietinę Sėlą. Sėlpilio Sėla Padauguvyje į šį procesą jau nebeįteko.

RAŠYBINIAI ŠALTINIAI PRIEŠISTORINIŲ DUOMENŲ FONE

Archeologinės medžiagos erdvinė analizė suteikė galimybę kiek kitaip pažvelgti į istorinių šaltinių apie Sėlą interpretacijas.

Padauguvio Sėla. Sėla tradiciškai vadinama Padauguvio kraštu. Tačiau ~160 km ilgio tiesioginio sąlyčio su Dauguva atkarpa nebuvo ištiesai gyvenama. Nuo Dagnupilio iki Jekabpilio tik keliolikos kilometrų ruože ties Dignaja paminklų gausiau. Regis, ši sritis į Sėlos sudėtį XIII a. jau neįėjo. Latgalos padalijimo akte (1211 m.) minima

arkivyskupui atitekusi Jersikai kadaise priklausiusi *Beberninės* vietovė, kurios kartais ieškoma dabartinės Beberinės apylinkėse, Dvietės upyne. Jos centru įvardijamas nedidelis arčiausiai dabartinės Beberinės esantis Kaldabrunės piliakalnis, o kartais žvilgsnis kreipiamas kiek toliau į pietus, jau už laidojimo paminklų srities ribų išeinančios piliakalnių sistemos Dvietės ir Ilūkstes slėniuose link (Шнопе, 1961, c. 135, 138; Mugurėvičs, 1999, p. 81). Prie šios teritorijos prijungiamas ir Padauguvio ruožas Dignajos piliakalnio apylinkėse (Шнопе, 1961, c. 135, 138; Mugurėvičs, 1999, p. 81, 7 att.). Juk būtent Dignaja įvardijama ta Jersikos valdovo Visvaldo atsitraukimo vieta, iš kurios jis 1209 stebėjęs savo pilies niokojimą (LK, 1991, p. 63).

Padauguvys tarp Eglainės ir Dysnos buvo patekęs į lietuvių veiklos zoną, kurių kariaunos čia veikė jau iki XIII a.⁶ (Varakauskas, 1982, p. 203; Gudavičius, 1989, p. 44, 160; Ivinskis, 1991, p. 126–127; LK, 1991, p. 24, I:5; Deksnys, 2000, p. 7–8; Baronas, 2004, p. 40). Henrikas Latvis mini čia buvus lietuvių kaimus (LK, 1991, p. 88, XVII:5), o Traidenio laikais (1269–1282) vokiečių pastatytas Daugpilis reiškė, jog vokiečiai įsitvirtino jo širdyje (Gudavičius, 1989, p. 44, 160).

Sėlių pilies – Sėlpilio užėmimą (1208 m.) aprašęs H. Latvis (LK, 1991, p. 54) turėjo omenyje būtent šios pilies arba pilies apylinkių, t. y. Sėlpilio Sėlos, o ne visos Sėlos gentine prasme gyventojus. 1208, 1213, 1225, 1226 m. minimi tik Padauguvio sėliai, gyvenę ir Koknės ar Rygos apylinkėse (LK, 1991, p. 56, 88, 145; LUB, I, 1853, p. 103. Nr. LXXXVII; p. 106. Nr. LXXXIX; p. 111. Nr. XCIII). Jų vardo paminėjimuose daugiau sąsajų su lokaline teritorine (Sėlpilio gyventojai, išsiviai iš Sėlpilio apylinkių) nei politine (visos Sėlos gyventojai) priklausomybe.

Tad prie Dauguvos Sėlos kraštas priešistoriniais laikais šliejosi keliais jungiamaisiais „tiltais“ – tankiau ar rečiau apgyvendintomis teritorijomis. XIII a. jų politinis statusas jau buvo pakitęs. Dalis jų Sėlai nebeprisiklausė (tai iš dalies paaiškina rašytinių duomenų apie Sėlą šykštumą), o Sėla tebevadintoms sritys buvo suvokiamos ne kaip gentinės Sėlos sudėtinė dalis, bet kaip atskiras teritorinis vienetas Padauguvyje.

1218 m. įkurta *Sėlos vyskupija* (*episcopatus Selonien-sis*) (Kalniņš, 1995, p. 167). Sėlos vyskupu tapo Bernhardas iš Lipės, kurį Henrikas Latvis vadino Žiemgalos vyskupu, o jo rezidencija buvusi Rytų Žiemgaloje – Mežuotnėje. Šis prieštaravimas traktuojamas kaip neįgyvendinto tikslo rezultatas (Kalniņš, 1995, p. 168–169). Mat

pirminis sumanymas buvęs įkurti vyskupiją Žiemgaloje. Tačiau 1217 m. popiežiaus leidimas kurti naują vyskupiją galiojo tik jau krikščioniškose žemėse. Kadangi mežuotniečiai tuo metu dar tebebuvo nekrikštai (apkrikštyti 1219 m.), nauja vyskupija pavadinta Sėlos vyskupijos (sėlių pilies gyventojai apkrikštyti 1208 m.) vardu.

1219 m. spalio 25 d., taip pat ir vėliau – 1224 m. lapkričio 14 d. popiežius Honorijus III patvirtino vyskupiją 1218 m. nustatytoje ribose (LUB, I, 1853, p. 49. Nr. XLIII; p. 70. Nr. LXV). Pastarųjų aprašymas, deja, neišlikęs, tačiau žinoma, jog vakaruose jos apėmė Rytų Žiemgalą. Po Bernhardo mirties 1224 m. Sėlos vyskupu paskirtas Lambertas, kurio žinioje buvusios žemės net prie Babytės ežero, Lielupės žiočių rajone. 1226 m. kovo 15 d. dalis šių žemių (Lielupės dešiniajame krante) atiteko Rygos miestui (SLVA, I, 1937, p. 97. Nr. 122), o po kelių dienų, 1226 m. kovo 21 d., Sėlos vyskupija panaikinta ir įkurta nauja Žiemgalos vyskupija (LUB, I, 1853, p. 96. Nr. LXXXI), jos dvasiniam vadovui paliekant visas pajamas iš ankstesnės Sėlos vyskupijos.

Taigi Sėlos vyskupija savo formalaus gyvavimo metu vakarų–rytų kryptimi apėmė kur kas didesnę teritoriją nei Sėla archeologiniais duomenimis: nuo Lielupės žiočių vakaruose iki, kaip manoma, Eglainės upės rytuose (Bilkins, 1992, p. 17). Pietinės ribos nėra žinomos. Šaltiniai tyli apie vyskupijos plėtrą, karines ar religines misijas sėliškojoje jos dalyje. 1225–1226 m. sandūroje popiežiaus legatas apkeliavo daugelį apkrikštytų žemių Livonijoje, tačiau neužsuko į jį lydėjusio Žiemgalos (Sėlos) vyskupo valdas (Kalniņš, 1995, p. 170). Sprendžiant iš priešistorinio apgyvendinimo tinklo (3 pav.) Sėlos vyskupija greičiausiai apėmė tik Padauguvio Sėlą – archeologiškai paliudytas Secės, Sėlpilio aukštumas, Jekabpilio žemumą bei Dignajos apylinkes. Nuo likusios Sėlos dalies krašto gilumoje ją skyrė retai gyvenami Viesytės, Ziemeļsusejos rajonai.

XIII a. pradžioje vokiečių ordino ir dvasininkijos skverbimasis Padauguvio aukštyn buvo dar tik prasidėjęs, ir natūralu, jog jiems aktualiausia buvo Padauguvio sritis. Todėl XIII a. 1-osios pusės aktuose minimos Sėlos (*Sellen, Selonia*) reikėtų ieškoti anksčiau Sėlos vyskupijai priklausiusiame Padauguvio ruože, kuris, panaikinus vyskupiją, ir toliau buvo vadinamas Sėla (SLVA, 1937, p. 179. Nr. 209; t. p. žr. Kalniņš, 1995, p. 174). Pavyzdžiui, pagal 1256 m. Sėlos dalybų tarp Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino sutartį 1/3 Sėlos atiteko Ordinui, o 2/3 – Rygos arkivyskupijai, kuri ordino labui atsisakė *Calves* srities (*dicitur*) (LUB, I, p. 373–374. Nr. CCLXXXVIII);

⁶ K. Būga manęs, jog lietuviai prie Dauguvos įsikūrė ne vėliau kaip VII–VIII a. ir XII–XIII a. žygius rengė ne Vilniaus, bet Naujinio ir Rezeknės lietuviai (Būga, 1961, p. 574).

LK, 1991, p. 171). Čia trečdalių Sėlos sudarė sritis priešais Aizkrauklę, du trečdalius – priešais Koknesę.

1254 m. gegužės 23 d. popiežiaus Inokentijaus IV raštu Ordinui buvo patvirtintos posesijos į *Allecten, Calve, Selen, Medene, Nitczegale* pilis ar įtvirtinimus ir jų apylinkių kaimus (...*castra seu munitiones et eorum villas...*) (LUB, I, p. 351. Nr. CCLXIX). Dokumento tekste nėra jokios užuominos, jog išvardytus objektus reiktų sieti su Sėla. Tačiau specifinis vietovardis *Selen*, taip pat *Medene* ir *Calve* pažįstami iš tų raštų, kuriuose kalbama apie Sėlą (plg. 1256 m. dalybos sutartis bei Mindaugo „dovanojimo“ raštas 1255 m.: LUB, I, p. 371–372. Nr. CCCLXXXVI) tapo savotišku argumentu, kad 1254 m. išvardytos Sėlos vietovės.

Kai kas dokumentą laiko klastote, kadangi neprabėgus nė metams, 1255 m. kovo 31 d., popiežius Aleksandras IV patvirtino Sėlą esant Rygos arkivyskupo dispozicijoje (LUB, I, p. 364–366. Nr. CCLXXXII; Cigliš, 2002, p. 11). Kartais manoma, jog šiuose dokumentuose kalbama apie skirtingas teritorijas: 1254 m. įvardijimų ieškoma į rytus nuo Eglainės upės, o 1255 m. – į vakarus (Bilkins, 1992, p. 15, 20–22). Šiaip ar taip, raštai byloja apie Ordino ir Rygos dvasininkų konkurenciją įsitvirtinant Padauguvyje, kurią vainikavo kompromisinis sprendimas – aukščiau minėtos Sėlos dalybos 1256 m. Todėl 1254 m. paminėjimų logiška ieškoti būtent prie Dauguvos, bet ar Sėloje?

Jei objektai išvardyti geografiniu principu, *Allecten* ir *Calve* reiktų ieškoti vienoje, o *Medene* ir *Nitczegale* kitoje sąrašo viduryje paminėto *Selen* pusėje, kuris greičiausiai įvardija Sėlpilį ir jo apylinkes. Kadangi į vakarus driekėsi Taurkalnės miškai, o Dignajos apylinkės politinė prasme Sėlai jau nepriklausė, paieškų laukas susiaurėja iki pačios Sėlpilio Sėlos – *Selen* – kairiakrantės Dauguvos ruožo priešais Krustpilį ir Aizkrauklę. Be Sėlpilio, šioje atkarpoje žinomi tik Altenės (Graudonis, 1983) ir Kauprės (Dauguvos saloje) (Kaupres, 1998) piliakalniai, kurie 1254 m. galėjo būti pavadinti pilimis ar įtvirtinimais. Todėl neatsitiktinai išvardytų pilių geografija dažniausiai peržengia šios Sėlpilio žemės ribas (I lent.). Jų lokalizacijos variantų korektiškumo įvertinimas nėra šio straipsnio tikslas. Tačiau istorinius duomenis vertinant archeologiniame fone tapo aišku, jog nederėtų besąlygiškai su Sėla ir jos teritorijos vidine struktūra sieti visų 1254 m. įvardijimų. *Selen* čia paminėta ne kaip sudėtinė Sėlos (gentinė prasme) dalis, bet kaip atskiras teritorinis vienetas, kurio politinė priklausomybė buvo nulemta Padauguvyje vykstančių įvykių. Sėla tebevadinas Padauguvio ruožas nuo XIII a. pradžios buvo Rygos vyskupų ir Ordino ginčų bei dalybų objektas, kurio gyvenimo ritmas skyrėsi nuo likusios Sėlos krašto gilumoje.

...*terram, quae Selen dicitur, videlicet Meddene, Pelone, Malesine, Thovrax, cum suis attinentiis...* 1255 m.

spalio mėn. Mindaugas Livonijos ordinui valdyti paskyrė Sėla vadinamas žemes su jų priklausiniais ir prašęs popiežiaus dovanojimą patvirtinti, kuris tai padarė 1257 m. liepos 13 d. (LUB, I, p. 371–372. Nr. CCLXXXVI; p. 372–373, Nr. CCLXXXVII; p. 394–395. Nr. CCCVIII). Vietovės (išskyrus Pelonę), tiesa, jau kaip piliakalniai (*burchwalle*), minimos 1261 m. (LUB, I, p. 461–464. Nr. CCCLXIII). Čia aprašoma siena su lietuviais, ko nei 1255 m., nei 1257 m. aktuose nėra. Manoma, jog 1261 m. aktas yra falsifikatas kito, vienalaikio, dokumento, kurio nuorašas buvo padarytas 1392 m. (Dubonis, 1991, p. 12; t. p. žr. Maleczyński, 1936, p. 46–49). 1261 m. raštas (tiksliau – jo kelios redakcijos) yra ankstesnių dokumentų, įskaitant ir duomenis apie Sėlos vyskupijos ribas, informacijos rinkinys su šokiais tokiais pakeitimais ir naujais papildymais. Jame Dauguvos upe nurodoma riba tarp tikinčiųjų ir sėlių (...*inter Christianos et Selones...*), o riba tarp sėlių ir lietuvių (*inter Selones et Littewinos*) aprašyta labai smulkmeniškai, tai tyrinėtojams sukėlė papildomų abejonių dėl dokumento autentiškumo (Łowmiański, 1932, p. 321, Maleczyński, 1936, p. 46–49). Atkreiptinas dėmesys, jog rašto redakcijose aprašoma ne Sėlos riba, bet tarpribis tarp sėlių ir lietuvių (tai dažnai yra maišoma).

Sėlos ribos nurodytos Livonijos ordino magistro Kryžiuočių ordino vadovybei pateiktame aprašymo transumpte 1392 m., kuriame pakartojamos ir 1255 bei 1257 m. išvardytos žemės (LUB, III, p. 687. Nr. MCCCXXVI). Pagal 1392 m. duomenis, Sėla nebesiekė Padauguvio ruožo Sėlpilio žemėje (Baranauskas, Zabiela, 1998, p. 33–35, 4 pav.). Į 1392 m. aprašymą nepateko VĖGA gyvenviečių teritorija Dignajos ir Bebrėnės apylinkėse. Visa tai neprieštarauja aukščiau išsakytiems pastebėjimams ir patvirtina, jog XIII a. Padauguvys politiniu požiūriu Sėlai jau nepriklausė.

Šiaurinės Sėlos ribos pravestos Viesytės upe, kuri, kaip jau minėta, dar priešistoriniais laikais skyrė Sėlpilio ir Stupelių įtakos sferas. 1392 m. pietinės Sėlos ribos Lietuvos teritorijoje iš esmės sutampa su priešistorinėmis (atkarpoje tarp Šventosios ir Jaros santakos bei Anykščių jomis eina ir 1261 m. siena). Tai patvirtina ir papildoma informacija. Čia paplitę Noliškio vietovardžiai iškyla kaip lietuvių (nalšėnų) ir sėlių paribys (Būga, 1961, p. 678; Zabiela, 1992, p. 21; Baranauskas, 1995, p. 19, Gudavičius, 1998, p. 146). Dviejų etnosų kontaktų zonoje atsirado Laičių, Leitavos, Latavos toponimai (Dubonis, 1990; Baranauskas, Zabiela, 1998). Su Mindaugo taryboje buvusiu vienu iš trijų Nalšios kunigaikščių – *Vesegele* – T. Baranauskas sieja dabartinės vardo formos *Vosgėlis* vietovardžius: *Vosgėlių* piliakalnis ir kaimas prie Sartų ežero prie pat gentinės Sėlos ribų; *Vosgėliai* yra netoli Utenos, etc. (Baranauskas, 1995, p. 19–20).

Rekonstruotame 1392 m. Sėlos ribų žemėlapyje į Sėlos teritoriją patenka dalis žiemgalių žemių (Baranauskas, Zabiela, 1998, p. 33–35, 4 pav.). Kiek kitoks Žiemgalos ir Sėlos paribys nurodomas 1416 m. Ordino prokuroro laiške magistrui, kuriame smulkiai aprašytos žiemgalių žemių ribos. Žiemgalos žemės – Upmalės – pietrytinio Nuogailenės valsčiaus teritorija ribojosi su Sėla. Rytinės valsčiaus ribos nuo Apaščios ir Nemunėlio santakos Apaščia ėjusios iki Rovėjos intako, sukosi į vakarus, kirto Biržų lauką, siekė Smardės ištakas ir palei Smardės upelį iki santakos su Tatula, o toliau – iki šios žiočių su Mūša (Būga, 1961, p. 280; Ziemgaļi, 2003, p. 85). Ribos faktiškai sutampa su VĒGA žiemgalių paminklų paplitimu ir laikytinos realiu orientyru nustatant vakarinį Sėlos pakraštį.

Taigi būtent šiose ribose reikėtų ieškoti rašytiniuose šaltiniuose minimų 4 mažųjų žemių (*terrulas*: LUB, III, p. 687). Priešistoriniais laikais čia egzistavo keletas didesnių ir mažesnių gyvenviečių spiečių su centrais Stupeliuose, Kupiškio (Aukštupėnų) piliakalnyje, Laukupėnuose, Moškėnuose, Juodonyse, Papiliuose (Rokiškio r.), Velikuškėse. Kyla klausimas, ar keturios aktuose minimos Sėlos žemės apima visą Sėlos kraštą, ar tik jo dalį. Jau A. Bylenšteinas pastebėjo, jog 1255 m. Mindaugas užrašęs Sėla vadinamas žemes (...*terram, quae Selen dicitur...*), o 1257 m. Ordinui patvirtinamos žemės, esančios Sėlos žemėje (...*terras Selen, videlicet...*), ką reikėtų suprasti kaip Sėlos krašto dalį (Bielenstein, 1892, p. 171).

Pirmuoju atveju į vieną lygmenį tektų sustatyti skirtingo dydžio vienetus, kadangi 1392 m. nurodytose ribose išskirti tik du II tūkst. pradžios žemės tipo junginiai, likusieji prilyginti pilių apygardoms. Papildomu galvosūkiu tampa priešistorinių teritorinių struktūrų skaičius, mat jų daugiau nei 4-ios. Žinoma, neatmetina galimybė, jog priešistoriniame tinkle išryškėjusios pilių apygardos ilgainiui susijungė ir sudarė žemės tipo organizacijas. Faktiškai užtektų sujungti kelias pilių apygardų poras ir keturių istorinių Sėlos žemių problema būtų išspręsta. Vadovaujantis principu, jog būti paminėtais daugiau šansų turėjo didesni (ir todėl, teoriškai, svarbesni) junginiai, į

lokalizuojamųjų sąrašą pirmiausia patektų abi priešistorinės žemės su centrais Stupeliuose ir Kupiškyje. Ar šis paprasčiausias kelias yra korektiškas sprendimo būdas, turėtų parodyti kompleksiniai tyrimai ateityje.

Kol kas Sėlos vidinės struktūros klausimas nederančių rašytinių ir archeologinių duomenų fone sprendžiamas vadovaujantis krašto geografinio pažinimo kriterijumi. Pietinėje Sėlos dalyje priešistorėje išryškėjo kelios pilių apygardos. Tiesa, nei Velikuškės, nei Papiliai iki šiol į istorinės geografijos lauką nepateko. Moškėnai–Laukupėnai taip pat nebuvo tinkami kandidatai, mat po XX a. pradžios tyrinėjimų manyta, jog piliakalnis gyvavo tik iki VIII a. Tačiau paminklų perdatavus istorinė informacija (*Medene* – Nemunėlio aukštupyje) byloja būtent tokios geografijos naudai. Juodonys ir šalia esantis Maleišių kaimas atkreipė jau ne vieno tyrėjo, ieškančio čia *Maleišinės* vietovės, dėmesį. Visos 4-ios pilių apygardos buvusios Sėlos pakrastyje. Kažkur netoli šių vietų per Užpalius ėjęs prekybos kelias tarp Lietuvos ir Livonijos⁷. Taigi šios paribio zonos ir prekybos kelio apylinkės Lietuvos valdovo administracijai turėjo būti gerai žinomos. Tiesa, nė viename paminėtų piliakalnių XIV a. sluoksniu nerasta. Tačiau dėl to neatmetama galimybė, jog žlugus priešistoriniams centrums senosios teritorinės administracinės tvarkos tradicijos kurį laiką tebegyvavo ir pakliuvo į XIII a. rašytinius šaltinius.

Ordinui perleisdamas pakraštines Sėlos sritis Mindaugas⁸ neabejojo pasirodysias dosnus (juk toks dosnumas nieko nekainavo). Tai turėjo apriboti akstiną Ordinui siekti įsitvirtinti Lietuvos pasienyje. Rizikos šalia savo valdų įgyti priešą buvo nedaug. Nuo XIII a. pradžios galėję plėsti įtaką į Sėlos krašto gilumą, vokiečiai iniciatyvos nerodė: neskubėta steigti bažnyčių⁹, pirmoji mūrinė pilis pastatyta Sėlpilio vietoje tik 1373 m., etninė gyventojų sudėtis, matyt, pasikeitė nežymiai. Todėl vargu ar juos viliojo galimybė įsikurti kažkur krašto gilumoje, pagonių sėlių ir lietuvių apsuptyje. Mat neišvardydamas didesnių gentinės Sėlos žemių (pvz., prie Dienvidsusejos upės) Mindaugas užkirta kelią galimam Ordinui sujungti savo Padauguvio valdas su naujai gautosiomis pie-

⁷ 1338 m. LDK kunigaikštis Gediminas ir Livonijos ordino magistras sudarė prekybos sutartį, kuria buvo numatytos keturios prekybos kelių kryptys. Viena iš jų ėjo nuo Aiviekstės (*Eviastos, Ewst*) upės žiočių (Sėlpilio) į pietus per Užpalius, Balninkus, Giedraičius, Nemenčinę (Varakauskas, 1982, p. 260).

⁸ Mindaugo bei Sėlos hipotetinį ryšį aptaręs Tomas Baranauskas. Istoriko nuomone, Sėlos valdovas, užvaldęs ir žemę su Vorutos piliakalniu, galėjęs būti XIII a. pradžioje žuvęs Plikis Ruškaitis. Pastarasis neturėjęs sūnų, todėl jo turtas turėjęs atitekti dukroms, kaip teigiama, Mindaugo žmonoms. Tačiau Sėla atitekusi Plikio broliams. Tai galėjusi būti viena iš priežasčių, kodėl Mindaugas Livonijos ordino naudai atsisakė pretenzijų į Sėlą (Baranauskas, 1995, p. 19–20).

⁹ Apie Katalikų bažnyčios (-ių?) įsteigimą Sėloje (*Colomensis*) ir Polocke užsimenama Livonijos aktų rinkinyje spausdinamuose apie 1310–1312 m. sudarytuose dokumentuose. Beje, Dievo namų steigėjas buvo ne vokiečiai, bet Polocko valdovas, kaip kartais spėjama, – Tautvilas. Dėl priešiškų Livonijos veiksmų tas pats kunigaikštis bažnyčias ir sugriovęs (Nikžentaitis, 1996, p. 98).

tinėje Sėloje. Tai ir neįvyko. XIII–XIV a. LDK sienos su Livonija brėžiamos kertant Mūšos ir Nemunėlio žemupius, Nemunėlio bei Susejos ruožu Subatės, Kurcumo, Breslaujos, Kraslavos link (Varakauskas, 1982, p. 222).

Kaip tuomet paaiškinti Anykščių valsčiuje, vaitijoje tarp Anykščių ir Viešintų, vietovardžius *Vokiečių siena* ir *Vokiečių burtas*, kuriuos istorikas A. Dubonis aptikęs minint dar 1532 m. ir kurie, manoma, žymėjo XIII a. vokiečių sienos su Livonija fragmentus (Dubonis, 1998, p. 69–70; 78–79). Juk vokiečiams perleista Sėla niekuomet jų netapo, taigi Ordino sienos niekuomet taip toli į pietus nepasistūmėjo¹⁰. Kodėl lietuvių pilių sistema: Užpaliai (Šeimyniškių piliakalnis) – Vosgėliai – Voruta (Šeimyniškių piliakalnis) – Utena (Narkūnų piliakalnis) – Tauragnai (Taurapilio piliakalnis) – Linkmenys arba vokiečių vartais (*Vokės vartai*) vadinamas Rėkučių pylimas XIII–XIV a. išsidėstę ne Lietuvos šiauriniame pakraštyje palei Susejos upę, bet gentinio laikotarpio lietuvių žemėse? XIII a. Lietuvos ir Livonijos politiniai manevrai ir jų pasekmės Sėlai nėra iki galo išaiškinti. Regis, Sėlos valstybinę priklausomybę lėmė ne tiek raštiški potvarkiai, kiek krašto apgyvendinimo geografijos bei kaimynystės faktorius. Sėlpilio Sėla ir Stupelių Sėla ilgainiui transformavosi į Livonijos Sėlą ir LDK Sėlą. Jas skyrė archajinė riba – retai gyvenamas kraštas tarp Susejos ir Viesytės.

Šiaurinėje (Padauguvio) Sėloje senosios krašto tvarkos tradicijos tapo administracinio suskirstymo pagrindu Livonijos valstybėje. Senujų piliakalnių vietose buvo pastatytos Sėlpilio (1373 m.), Altenės (XIV a. pabaigoje) pilys, iškurtos Sėlpilio fortija bei Aizkrauklės komturija. Tuo tarpu pietinės Sėlos tapimas LDK dalimi turėjęs būti skausmingesnis. Priešistorinę pakeitusi naujoji XV a. teritorinė valdymo sistema senųjų kontūrų nekartojo (pvz., Juodonyš ir Svėdasai, Kamajai; Moškėnai–Laukupėnai ir Rokiškis; Stupelkalnis ir Nereta). Tik retais atvejais ankstesni centrai transformavosi į vėlesnius miestelius (pvz., Kupiškio piliakalnis ir Kupiškis). Naujoji infrastruktūra žymiai pakeitė priešistorinę administracinę tvarką, o centrinių vietų tęstinumo nepastebėta.

IŠVADOS

1. VI a. pabaigoje–VII a. atsirado GP sistemomis pavadinti papėdės gyvenvietės ir piliakalnio kompleksai, kuriems būdingas neryškus kultūrinis sluoksnis piliakalniuose bei jų papėdėse išaugusios nemažos papėdžių

gyvenvietės. Jų susiformavimas paneigia nuostatą, jog Sėlos piliakalniai buvo apleisti I tūkst. po Kr. viduryje.

2. GP atsiradimas žymėjo teritorinės hierarchijos ir centralizacijos pradžią iki tol dispersiškoje gyvenviečių sistemoje. Pradėjo formuotis pilių apygardų tinklas, kuris pradžioje integralios administracinės ir politinės sistemos dar nesudarė. I tūkst. 2-oje pusėje Sėloje galėjusios būti kelios dešimtys pilių apygardų.

3. Tolesnėje teritorinių centrų raidoje išskirti 2-jų tipų modeliai, besiskiriantys piliakalnio ir gyvenvietės vaidmenį santykiu, funkcijų įvairove bei politiniu ir administraciniu svoriu.

4. II tūkst. pradžioje Sėloje egzistavo 2–3 mažųjų žemių tipo teritorinės organizacijos ir maždaug 10 pilių apygardų.

5. Krašto teritorinės organizacijos raidoje, kur daugelis II tūkst. pradžios centrų išsivystė iš ankstesnių GP, išsiskyrė Stupelių fenomenas, kurio atsiradimo ir suklestėjimo aplinkybės neatsiejamoms nuo stiprios politinės valdžios ir politinės centralizacijos tendencijų.

6. Jau priešistoriniais laikais išryškėjo krašto regionalizacijos tendencijos, nulemtos krašto apgyvendinimo geografijos ir senųjų valdymo tradicijų: Padauguvio (Sėlpilio) Sėla ir krašto gilumos arba pietinė (Stupelių) Sėla.

7. Padauguvio Sėla ilgainiui transformavosi į Livonijos Sėlą. Pietinė Sėla tapo LDK Sėla, kurią daugiau ar mažiau atliepia 1392 m. Sėlos ribų aprašymas. Priešistoriniais laikais čia egzistavo keli mažosios žemės tipo junginiai ir keturios pilių apygardos. Būtent šiame areale, tiksliau – pietrytinėje jo dalyje ir reikėtų ieškoti Mindaugo dovanotų Sėlos žemių.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Asaris J., 2001 – Talsu – form curonian central place to medieval town // Lubeck style? Novgorod style? CCC papers. 2001. T. 5, p. 69–75.

Asaris J., 2002 – Pilskalnu loma Kurzemes viduslaiku centru izveidnē // Ventpils museja raksti. 2002. T. II, p. 119–127.

Baranauskas T., 1995 – Praeities pėdsakai Anykščių krašto vietovardžiuose // Anykščiai. 1995. Nr. 9, p. 18–22.

Baranauskas T., 2000 – Lietuvos valstybės ištakos. Vilnius, 2000.

Baranauskas T., Zabiela G., 1998 – Mindaugo dvaras Latava // LIM. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 21–40.

Baronas D., 2004 – Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII–XIV a.) // Panevėžio praeities. Upytės žemei 750 metų. Panevėžys, 2004, p. 36–56.

¹⁰ 1473 m. Kurcume buvo nustatyta vadinamoji „Radvilų siena“ tarp Lietuvos ir Livonijos. Siena ėjo nuo Dauguvos iki Kurcumo ežero, o nuo jo Nemunėlio palei Mūšos žiotis iki jos įtekėjimo į Lielupę (Varakauskas, 1982, p. 238).

- Bertašius M.**, 2002 – Vidurio Lietuva VIII–XII a. Kaunas, 2002.
- Bielenstein A.**, 1892 – Die Wohnsitze der Selen // Die Grenzen des lettischen Volksstammes un der letischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St.-Petersburg, 1892, p. 168–174.
- Bilkins V.**, 1992 – Sēlija un Dienvidkursā. Minneapolis, 1992.
- Börger**, 1778 – Versuch über die Alterthümer Lieflands und seine Völker besonders der Letten. Riga, 1778.
- Būga K.**, 1959 – Filologu biedrības raksti // Rinktiniai raštai. Vilnius, 1959. T. II, p. 106–110.
- Būga K.**, 1961 – Sēliu kalba // Rinktiniai raštai. Vilnius, 1961. T. III, p. 274–282.
- Ciglis J.**, 2002 – Senās Sēlijas vēsturiskās ģeogrāfijas problēmas // Latvija arheoloģija pētījumi un problēmas. Rīga, 2002, p. 9–25.
- Collis J.**, 1981 – A theoretical study of hill-forts // Hill-fort studies. Leicester, 1981, p. 66–76.
- Daugirdas V.**, 1994 – Lietuvos žemes formuojantys veiksniai iki XIII a. // Geografija, 1994. T. 30, p. 45–50.
- Daugirdas V.**, 1996 – Teritorinių-administracinių vietų valentingumas // Geografija, 1996. T. 32, p. 91–96.
- Daugirdas V.**, 1997 – Lietuvos teritorinio-administracinio suskirstymo istorinė-geografinė analizė. Daktaro disertacijos santrauka. Gamtos mokslai, geografija (2 D), Vilnius.
- Daugirdas V.**, 1997 – Lietuvos teritorinio-administracinio suskirstymo istorinė-geografinė analizė: daktaro disertacija: gamtos mokslai, geografija (2 D). Vilnius, 1997.
- Daugudis V.**, 1981 – Seniausieji mediniai pastatai ir įrengimai Lietuvoje (4. M.e. V–VIII amžių įtvirtinimai ir pastatai) // MADA, 1981. T. 2(75), p. 61–73.
- Deksnyš B.**, 2000 – Sėlių žemės mįslės // Naujoji Romuva. 2000. Nr. 3(532), p. 6–15.
- Dubonis A.**, 1990 – Lietuvos vaitystė // Lituaniстика. 1990. Nr. 2, p. 97–102.
- Dubonis A.**, 1991 – Mindaugo sostapilis; istoriko komentarai // Anykščiai, 1991, p. 12–13.
- Dubonis A.**, 1998 – Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius, 1998.
- Genys J.**, 1994 – Protomiestų tipo gyvenvietės Vakarų Lietuvoje // Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse. Vilnius, 1994, p. 80–88.
- Graudonis J.**, 1969 – Arheologiško piemineklių apžināšana Augšzemē // ZAM 1968, 1969, p. 35–39.
- Graudonis J.**, 1983 – Altene // AE. Rīga, 1983. T. XIV, p. 40–85.
- Graudonis J.**, 2001 – Par Sēlijas pilskalnu apdzīvotību // LZAV. 2001. 55 sēj. Nr. 5./6.(616./617.), p. 52–62.
- Grigalavičienė E.**, 1992a – Juodonių piliakalnis ir gyvenvietė // LA. Vilnius, 1992. T. 9, p. 41–91.
- Grigalavičienė E.**, 1992b – Kerelių piliakalnis // LA. Vilnius, 1992. T. 8, p. 85–105.
- Grigalavičienė E.**, 1995 – Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1995.
- Gruzdys G., Vaitkevičius V.**, 1998 – Obelių–Kriaunų krašto senosios šventvietės // Obeliai, Kriaunos. Vilnius, 1998, p. 51–80.
- Gudavičius E.**, 1989 – Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. Vilnius, 1989.
- Gudavičius E.**, 1998 – Mindaugas. Žara. Vilnius, 1998.
- Hill J. D.**, 1995 – How should we understand Iron Age societies and hillforts? A contextual study from Southern Britain // Studies on the Iron Age society in temperate Europe. BAR Is 602, 1995, p. 45–66.
- Ivinskis Z.**, 1991 – Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties, Vilnius, 1991.
- Kalniņš V.**, 1995 – Bīskaps Alberts un sēji // Sēļu zeme. Rīga, 1995, p. 157–182.
- Kaupres**, 1998 – Kaupres pilskalns // Latvijas pilskalni. Rīga, 1998, p. 32.
- Kętrzyński W.**, 1907 – O dokumentach Mendoga, króla litewskiego // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Kraków, 1907. S. II. T. 25, p. 188–220.
- Kobyliński Z.**, 1990 – Early medieval hillforts in Polish lands in the 6th to the 8th centuries: problems of origins, function, and spatial organization // From the Baltic to the Black sea. Studies in medieval archaeology. One world archaeology. Boston–Sydney–Wellington, 1990, p. 147–156.
- Kristiansen K.**, 1991 – Chiefdoms, states, and systems of social evolution // Chiefdoms, power, economy and ideology. Cambridge, 1991, p. 16–43.
- Kruse F.**, 1846 – Ur geschichte des Estnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv, Esth- and Curland. Moskau, 1846, p. 152–155.
- Krzywicki L. (Kšivickis, L.)**, 2000 – Aukštaitijos piliakalniai: piliakalnis ant Astikų kalno netoli Rokiškio (vertimas) // Žiobiškis. Vilnius, 2000, p. 33–72.
- Lang V.**, 1996 – Muistne Rāvāla // Muinasaja teadus. Tallinn–Tartu, 1996. T. 4.
- Lang V.**, 2000 – From centre to periphery (summary) // Muinasaja teadus. Tallinn–Tartu, 2000, 7, p. 313–369.
- Lang V.**, 2002a – On the formation of power centres in Estonia. An introduction (Summary) // Muinasaja teadus. Tallinn–Tartu, 2002, 11, p. 17–26.
- Lang V.**, 2002b – The Vakus and Fort district in Estonia. Appendices to the study of ancient administrative structure with special reference to Harju County (Summary) // Muinasaja teadus. Tallinn–Tartu, 2002, 11, p. 163–168.
- Latkowski J.**, 1892 – Mendog: krol litewski. Kraków, 1982.
- Latvijas**, 1959 – Latvijas senatnē. VIII g. tūkst. pr. m. ē. – XII gs. Rīga, 1959.
- Latvijas**, 1970 – Latvijas PSR maza enciklopēdija. Rīgā, 1970, III sēj.
- Latvijas**, 1974 – Latvijas PSR arheoloģija. Rīga, 1974.
- Latviešu**, 1937 – Latviešu kultūra senatnē. Rīga, 1937.

- Latviešu**, 1938 – Latviešu vēsture. Rīga, 1938, 1:1.
- Lavi**, 2002 – Kesk–Eesti idaosa linnamägedest // Muinasaja Teadus. Tallinn–Tartu, 2002. T. 11, p. 233–272.
- Lietgalietis**, 1928 – Kur atradās latviešu senie cietokšņi – pilsētas Autina, Beverina, Sotekle, Turaida, Mežotne, Sēlpils, Jersika u.c. // Latvijas saule. 1928. Nr. 69–72, 752–754.
- Lietuvių**, 1962 – Lietuvių enciklopedija. South Boston, 1962. T. 27.
- Lietuvių**, 1987 – Lietuvių etnogenezė. Vilnius, 1987.
- Ligi P.**, 1995 – Social systems in Estonia during the Late Bronze and Iron Ages (summary) // Muinasaja Teadus. Tallinn–Tartu, 1995. T. 3, p. 262–270.
- Lowmiański H.**, 1932 – Studia nad początkami społeczeństwa litewskiego. Wilno, 1932. T. 2.
- Maleczyński K.**, 1936 – W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1953–1961 // Ateneum Wileńskie. Wilno, 1936. T. XI, p. 1–56.
- Mažoji**, 1971 – Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Mintis. Vilnius, 1971. T. 3.
- Moora H.**, 1952 – Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feudālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952.
- Mugurēvičs Ē.**, 1999 – Novadu veidošanas un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs. – 16. gs. vidus) // Latvijas zemju robežas 1000 gados. Rīgā, 1999, p. 54–90.
- Nakaitė L.**, 1959 – Juodonių gyvenvietės (Rokiškio raj.) archeologinių tyrinėjimų duomenys // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnius, 1959. T. 2, p. 138–150.
- Nikžentaitis A.**, 1996 – Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai // Acta historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėda, 1996. T. V.
- Simniškytė A.**, 2002a – Juodonių piliakalnio gyvenvietė. Chronologiniai ir struktūriniai pokyčiai // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2002. T. 3, p. 137–156.
- Simniškytė A.**, 2002 – Piliakalnių aplinkos žvalgymas Kupiškio ir Rokiškio rajonuose // ATL 2001 metais. Vilnius, 2002, p. 53–54.
- Simniškytė A., įteikta spaudai** – Sociocultural dynamics in Selonia region (450–700 AD): Transformation and tradition.
- Simniškytė A., Stančikaitė M., Kisielienė D.**, 2003 – Continuity and discontinuity in the Juodonis archaeological complex // Muinasaja teadus. Tallinn–Tartu, 2003. T. 13, p. 267–286.
- Simniškytė-Strimaitienė**, 2004š – Kultūrinė dinamika Sėlos regione I–XIII a. po Kr. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2004.
- Skruzitis M.**, 1889 – Sēji, Kurzemes augšgala senči. Rīgā, 1889.
- Stančikaitė M., Kisielienė D., Strimaitienė A.**, 2004 – Vegetation response to the climatic and human impact changes during the Late Glacial and Holocene: case study of the marginal area of Baltija Upland, NE Lithuania // Baltica. 2004. Vol. 17. Nr. 1, p. 17–33.
- Stubavs A.**, 1977 – Arheoloģiskie izrakumi Stupeļu apmetnē 1976 gadā // ZAM 1976. Rīgā, 1977, p. 55–62.
- Stubavs A.**, 1978 – Izrakumi Stupeļu pilskalnā un senpilsētā 1977 gadā // ZAM 1977. Rīgā, 1978, p. 62–68.
- Stubavs A.**, 1979 – Stupeļu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs 1978 gadā // ZAM 1978. Rīgā, 1979, p. 67–71.
- Stubavs A.**, 1980 – Arheoloģiskie pētījumi Ritē (1976.–1979 g.) // ZAM 1979. Rīgā, 1980, p. 91–96.
- Šešelgis K.**, 1986 – Lietuvos gyvenvietės iki XIII a. Vilnius, 1986.
- Šešelgis K.**, 1988 – Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a. // Urbanistika ir rajoninis planavimas. Vilnius, 1988. T. 15, p. 3–59.
- Šnė A.**, 2000 – Agrās pilsētas, rezidencijas, nocietinājumi Dienvidaustrumlatvijas dzelzs laikmeta pilskalni sociālpolitiskā kontekstā // Arheoloģiskie pieminekļi, arheoloģiskās vietas. Rīga, 2000, p. 40–60.
- Šnė A.**, 2001 – Hillforts of the late prehistoric Livs: evidence for chiefdom? // Lubeck style? Novgorod style? CCC papers. 2001. T. 5, p. 337–343.
- Šnore E.**, 1939 – Dignājas pilskalnes (iss pārskats par 1939 g. izrakumiem) // Senatne un māksla. Rīgā, 1939. T. IV, p. 46–64.
- Šnore E.**, 1987 – Kivtu kapulauks. Rīga, 1987.
- Šnore E., Zariņa A.**, 1980 – Senā Sēlpils. Rīga, 1980.
- Tarasenka P.**, 1935š – Velikuškių piliakalnis // LII RS F. 1. Nr. 1598.
- Tautavičius A.**, 1996 – Vidurinis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1996.
- Tebelškis P.**, 1995š – Moškēņu piliakalnio (AR–953) sen. gyvenvietės (pralaidos per keliā vietoje) 1995 m. vykdytų žvalgomųjų archeologinių tyrimų ataskaita // LII RS F. 1. Nr. 2469.
- Tvauri A.**, 2002 – Lóuna–Eesti noorema rauaaja linnuste ja külade arheoloogilise leiumaterjali erinevused // Muinasaja Teadus. Tallinn–Tartu, 2002. T. 11, p. 275–301.
- Urtāns J.**, 1995 – Arheoloģiskās liecības par sēļu pagātni Latvijā // Sēļu zeme. Rīga, 1995, p. 184–190.
- Urtāns J.**, 1996 – „Kulta kalni“ prie Augšzemes pilskalniem // Latvijas vēsture. Rīga, 1996. T. 3(22), p. 5–7.
- Urtāns J.**, 2001 – Augšzemes pilskalnu arheoloģiskās izpētes gaita // LZAV. Rīga, 2001. Nr. 55, 5/6, p. 45–51.
- Vaitkevičius V.**, 2003 – Alkai. Baltų šventviečių studija. Vilnius, 2003.
- Varakauskas R.**, 1982 – Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a. Vilnius, 1982.
- Vask A.**, 1990 – Izrakumi Dignājas pilskalna apmetnē // ZAM 1988 un 1989. Rīga, 1990, p. 175–178.
- Vask A.**, 1992 – Dignājas pilskalna apmetne // ZAM 1990 un 1991. Rīga, 1992, p. 107–109.
- Vask A.**, 1999 – Latvian archaeology: research and conclusion // Inside Latvian archeology. Rīga, 1999, p. 3–88.
- Vilcāne**, 2004 – Senā Jersika. Rīga, 2004.
- Volkaitė-Kulikauskienė R.**, 1959 – Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu // Iš lietuvių kultūros istorijos. Vilnius, 1959. T. 2, p. 125–137.

Volkaitė-Kulikauskienė R., 1978 – Lietuvių tautybės susidarymas (archeologiniais duomenimis) // 1977 metai. Vilnius, 1978, p. 5–22.

Watson C. F., 1822 – Darstellung der alten Eintheilung von Kurland, wie die Deutschen solche vorfanden; nach Urkunden aus dem dreyzehnten Jahrhundert und noch den ältesten Chronisten Jahresverhandlungen der kurländischen Gessellschaft für Literatur und Kunst. Mitau, 1822, p. 281–191.

Zabiela G., 1992 – Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse // Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba. Vilnius, 1992, p. 12–24.

Zabiela G., 1994 – Velikuškių piliakalnio „kapai“ // Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse. Vilnius, 1994, p. 46–60.

Zabiela G., 1995 – Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995.

Zabiela G., 2000 – Žvilgsnis į Žiobiškio apylinkių senovę // Žiobiškis. Vilnius, 2000, p. 27–32.

Zabiela G., Baranauskas T., 1996 – Deltuvos žemė // LIM. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 5–14.

Ziemgaļi, 2003 – Ziemgaļi senatnē. Žiemgaliai senovėje. Rīga, 2003.

Žebrys K., 1909 – Kame buvo Mindaugo sostapilis? // Draugija. Vilnius, 1909. T. 9. Nr. 35, p. 269–271.

Žulkus V., 2004 – Kuršiai Baltijos jūros erdvėje. Vilnius, 2004.

Берга Т., 1988 – Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII вв. Рига, 1988.

Бривкалне Э. П., 1959 – Городище Тервете и его историческое значение // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва, 1959, с. 254–272.

Мугуревич Э., 1965 – Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига, 1965.

Мугуревич Э., 1997 – Хроника Генриха о народах в Прибалтике в конце XII – начале XIII вв. // Vakarų baltai: etnogenėzė ir etninė istorija. Vilnius, 1997, p. 253–263.

Радиньш А., 2003 – Даугмале и Даугавский путь. К проблеме образованию городов // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2003. T. 4, p. 152–160.

Шмидехельм М. X., 1959 – Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва, 1959, с. 154–185.

Шноре Э., 1961 – Асотское городище. Рига, 1961.

Цимермане И., 1985 – Керамика Дигнайского городища и некоторых других памятников селов как отражение контактов с племенами территории Литвы в конце I тысячелетия до н. э. – I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов Вильнюс, 1985, с. 47–55.

SANTRUMPOS

AE – Archeologija un etnografija

ATL – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje... metais

GP – Gyvenvietės ir piliakalnio kompleksas

KVDM – Vytauto Didžiojo Karo muziejus Kaune

LA – Lietuvos archeologija

LAA, 1975. – Lietuvos TSR archeologijos atlasas. II.

Piliakalniai

LII RS – Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyrius

LIM – Lietuvos istorijos metraštis

LIŠ, 1955 – Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius, 1955. T. 1

LK, 1991. – Livonijos kronikos. Vilnius, 1991

LUB – Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Reval, Riga, 1853–1873. Bd. I–VI

LZAV – Latvijas (PSR) Zinātņu akadēmijas vēstis

MADA – Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija

PG – Piliakalnio ir gyvenvietės kompleksas

ZAM – Zinātniskās atskaitas sesijas materiāli par arheologu (un etnogrāfu) ... gada pētījumu rezultātiem. Rīga

SLVA – Senas Latvijas vestures avoti

VIGA2 – Vidurinysis geležies amžius (2 pusė)

VĒGA – Vēlavyasis geležies amžius

THE LAND OF SELONIA IN THE 6/7th–13/14th CENTURIES: TERRITORIAL STRUCTURE AND HIERARCHY

Andra Simniškytė

Summary

Thus far little is known about the historic region of Selonia which once was located in Northeast Lithuania – Southeast Latvia. Scarcely archaeological and historic data determined that this region is often characterized as a “scarcely populated land”. In the maps of Baltic tribes Selonia appears as a structureless territory of about 8000 sq.km. This all goes regardless of the known historic information (sparse as it is), according to which

Selonia contained at least 4 territorial units. Searches for the historic geography started as early as the end of the 18th century, however, only some versions of it were universally accepted (Table 1, Fig. 1).

To avoid any fortuities, the searches for historic geography in the early state’s epoch should go coincidentally with general researches into development of territorial organization in the

prehistoric times. Therefore, the hierarchized territorial structure was chosen as *an object* of work. The direction of historic geography is secondary in this article. The study puts another aim – to development of territorial structure of prehistoric Selonia land and its fate in the early historic times basing on archaeological data.

The chronological framework of the article covers the period from the middle of the 1st millennium AD to the 13th–14th century, the period called by the geographers also as “the period of Baltic territorial organization”. This was a rudimentary stage for the territorial administrative organizing of Lithuania the main features of territorial system, such as a) territorial integrity; b) centers of power; c) structural hierarchy.

In the 1st half of the 1st millennium AD the system of settlements and the settlement pattern were famous for dispersion of settlements what manifested by mass spread of barrows in the region and by considerable decrease in concentration of anthropogenic activities in the hill-forts. In the middle of the 1st millennium AD people again started settling at the foot of hill-forts. However, even then no greater changes were observed in the system of settlements in a sense of hierarchy. Scant communities at the foot of hill-forts did not distinguish for intensity of economic activities or territorial-political weight. The settlements in environs of hill-forts should be regarded as a mark of variety of settlements, but not as that of hierarchy. The system of settlements still was dominated by extensive dispersion without any signs of concentration.

The intersection of the 6th and 7th centuries was not selected at random as a lower chronological limit. At that time the most prominent social and cultural change took place in the Selonian region. The system of settlements underwent changes as well, first of all, the role of hill-forts in it.

Due to the small number of investigated hill-forts, it was earlier supposed that most of them existed in Selonia only until the middle of the 1st millennium AD. This chronological error influenced not slightly on formation of the false image about the territorial-political organization of Selonia. Basing on the large-scale investigations in Juodony and Dignaja, it was established that at the end of the 6th century there appeared complexes formed of a foot settlement and a hill-fort, called as *SH systems*. They were characteristic of a blurred cultural layer in hill-forts and of a intense settlement at their foot. All in all, in Selonia some tens of such systems could have existed.

SH complexes differed from settlements of ordinary farmers by variety of functions what gave the former an advantage over the latter in significance and status. Therefore, since the 6th–7th centuries it is realistic to speak about appearing two-stage settlement *hierarchy* in a sense of scope of functions. The SH complexes became a focus for organizing of community in the territory, a local center. Each center had its agrarian province, the relations with which were based not only on economical ties, but also on a certain system of services. Castle districts and their network started forming. Appearance of SH might have influenced as well on the network of monuments, its rarefaction and the geographic changes. It would be pointed to describe the observed tendencies by a concept of “*valency*” – an ability to

join a certain number of neighboring units. Thus, appearance of the SH system marks a starting point of *centralization* in the territorial organization of community. True that from the point of view of state’s evolution, this so-called “centralization” may be described as a situation in the decentralized stratified society. Therefore, manifestations of centralization in the 2nd half of the 1st millennium AD should not be associated with final formation of an integral political-administrative system. But while estimating this phenomenon in the outlook of settlement dispersion of the Roman period, one can obviously see the centripetal changes.

The SH appearance is mostly estimated as a result of territorial self-organizing of community, as an output of consecutive development under favoring circumstances. Thus the connection between social differentiation and appearance of settlement hierarchy is as if denied. However, such a possibility should not be rejected. In the 2nd half of the 1st millennium AD, along with growth of hierarchy both in territorial organization of land and in social medium, any connections could have existed between these simultaneously changing phenomena.

In the further development of territorial-political centers, the models of 2 types may be distinguished. The model of first type – *the systems of a settlement – a hill-fort* (SH) were a continuation of the earlier SH system, and the functional differences between hill-fort and settlement became more prominent. Not infrequently, in a hill-fort, even after thorough investigations, no material of the Late Iron Age, archaeologically tangible, were found. All activities were concentrated at the foot. Meanwhile in the model of the second type – *the system of a hill-fort – a settlement* (HS) – the roles between settlement and hill-fort were distributed vice versa or at least proportionally. Such systems are few in Selonia, namely Dignaja, Sėlpilis and Stupeliai, which were resemble to the power centers of proto-town type in Daugmale, Iru, Ryuge, Talsiai, Tervetė, Žardė etc. In the outlook of hierarchical position, the SH complexes acted as secondary local centers in respect of HS centers. However, superiority of one model type over the other not always formed a three-stage hierarchy. The differences existed not only between types of models, but also inside them.

During the cartography of archaeological monuments, there were detected clusters of settlements districts of different size. Only some groups of monuments in size of about 400 sq.km. may be called a territorial organization of land (to put it more precisely, minor land, the status of land to be left for the whole Selonia). One group of monuments was in Padauguvys, another at the border of Lithuania-Latvia, the third in the upper reaches of the Lėvuo river. At the southeastern-eastern border of Selonia there dominated smaller castle districts with area of 100–200 sq.km.

Did the mentioned territorial units form an integral system of population of Selonia and what did serve a basis for their joining? The territorial analysis revealed invalidity of the constantly repeated thesis that a political, administrative and military center of Selonia was Sėlpilis. Since it was a center for Selonia of Padauguvys, it could hardly have had any influence on Selonia inland. In the history of the land, *the phenomenon of Stupeliai* in

the biggest hill-fort of Selonia at the boundary of Latvia and Lithuania takes an important place. If, for instance, formation of HS in Sėlpilis or Dignaja was mostly determined by their favoring position at the Dauguva river, then, it seems, Stupeliai had neither historic nor geographic favoring conditions. Therefore, its sudden prosperity in the 10th century cannot be imagined without any strong political power. Over the years, the effect of "valency" of Stupeliai strengthened further and along with it the sphere of the castle's influence expanded. Judging by settlement pattern, the scarcely populated area at the Viesytė stream marked the peripher northern of Stupeliai interests. The influence of Stupeliai might have moved into the reverse direction as well. It is rather complicated to describe the ties of the castle with the territorial centers in the southern part of Selonia. The decay of the Juodonys center and the Moškėnai center was likely accelerated by the a centripetal effect of "valency" of Stupeliai. Accordingly, this phenomenon should be called a tendency for political centralization, which overwhelmed the inland Selonia. The Selonia of Sėlpilis in Padauguvys failed to enter this zone.

The spatial analysis of the archaeological material offers new opportunities to get a different glimpse at the character of *historic sources* on Selonia. In the prehistoric times the land of Selonia adjoined the Dauguva river by several "bridges" – more or less densely populated territories, the political status and dependence of which was already changed in the 13th century. In 1218 the *Selonia diocese (episcopatus Seloniensis)* established. It comprised a section of Padauguvys, that is Northern Selonia of Secė and Sėlpilis, lowlands of Jekabpils and environs of Dignaja. At the beginning of the 13th century the German Order and the clergy just started penetrating into the upper reaches of the Dauguva River and naturally their greatest concern was the of Padauguvys. Therefore, *Selen, Selonia* mentioned in the written sources of the 1st half of 13th century should be searched for in the Padauguvys section tract which belonged to the Selonia diocese. After liquidation of the diocese, this land was further called "Selonia". The name of the land in Padauguvys should be regarded not as an integral part of Selonia (in a tribal sense), but as a separate territorial unit, the political dependence of which was determined by events taking place in Padauguvys.

In the donating acts of Mindaugas listing four lands of Selonia, such as *Meddene, Pelone, Malesine, Thovraxė*, another inland Selonia is mentioned in southern Selonia (Stupeliai Selonia), the boundaries of which are described in the transumpt of 1392. In fact, there were more territorial structures than those mentioned in the donating acts. The criterion of geographical knowledge of the land was selected for solving the problem. In the 2nd half of the 1st millennium AD the castle districts became known in the southeastern part of Selonia (Velikuškės,

Papiliai, Juodonys, Moškėnai), which were in the neighborhood of Lithuania (Nalšia). Somewhere not far from these places, through Užpaliai, a trading road ran between Lithuania and Livonia. Thus, these surroundings should have been well known to the administration of Lithuania's sovereign. True that no layer from the 14th century was found in any of mentioned hill-forts. However, this fact does not eliminate a possibility that after the decay of prehistoric centers, old traditions of territorial administrative order still existed for a certain period and got recorded in the written sources of the 13th century.

The Germans never entrenched in the southern Selonia after its formal transfer to the Order. In the 13th–14th centuries the border with Livonia went by the Dienvidsuseja River. In the 13th century the political maneuvers of Lithuania and Livonia and their consequences to Selonia remain an enigma not finally read. However, it seems that the state's dependence of this land was determined not so much by written decrees, but rather by traditions related to the settlement geography and the factor of neighborhood. Selonia of Sėlpilis (Padauguvys) and Selonia of Stupeliai (inland) transformed over the years into Selonia of Livonia and Selonia of GDL. The latter process was more painful for southern Selonia than in Livonia, since the territorial governing system, which replaced the prehistoric one, did not repeat the old contours. Only in rare cases the former centers transformed into subsequent townships. The new pattern changed considerably the prehistoric administrative order and no continuation of central places was observed.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1 table. Historic geography of locations attributed to Selonia.

Fig. 1. Map of geographic variants of locations attributed to Selonia.

Fig. 2. Pairs of bracelets: a) from Kereliai (drawn by I. Burinskaitė); b) from Asotė (according to Шнопе, 1961, рис. 23:1).

Fig. 3. Territory of Selonia and its structure in the late prehistory.

1 – complexes of hill-forts and foot settlements (centres of castle districts and minor lands); 2 – complexes of hill-forts and foot settlements; 3–5 – hill-forts, supposed hill-forts, settlements; 6 – burial monuments and finding places attributed to Selonia (MIA2); 7 – as 6 (LIA); 8 – supposed burial monuments and finding places of MIA2–LIA in Selonia; 9 – burial monuments and finding places beyond Selonia (MIA2–LIA); 10 – territories of castle districts; 11 – territories of minor lands; 12 – boundaries of the Selonia land MIA2–LIA by archaeological data; 13 – boundaries by data of 1261; 14 – boundaries by data of 1392.